

ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΜΗΝΙΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΣΛΑΝΗΣ

Εισαγωγή

Το θέμα της οχύρωσης ως μέσου προστασίας προϊστορικών οικισμών στον βορειοελλαδικό χώρο, συμπεριλαμβανομένης βέβαια και της Θεσσαλίας, απασχόλησε ελάχιστα μέχρι σήμερα τους ερευνητές. Ως βασικότεροι λόγοι θα μπορούσαν ίσως να αναφερθούν, για μεν τις εποχές του χαλκού και σιδήρου τα περιορισμένα ανασκαφικά δεδομένα, για δε τη νεολιθική τη θεώρησή της ως περιόδου, κατά την οποία τόσο η κοινωνική οργάνωση όσο και η οικονομική αυτάρκεια δεν δικαιολογούν την παρουσία οποιωνδήποτε αμυντικών κατασκευών.

Στην δεκαετία του '70 ο Olaf Höckmann ορμώμενος από τα ανασκαφικά δεδομένα θέσεων της νεότερης νεολιθικής στην κεντρική Ευρώπη, επεχείρησε την χαρτογράφηση των νεολιθικών οικισμών με οχυρωματικές κατασκευές από την Ανατολία μέχρι την Ευρώπη (Höckmann 1976). Προφανές στόχος του ο εντοπισμός του τόπου, αλλά και του χρόνου γένεσης τέτοιων κατασκευών, οι οποίες προστατεύαν τους οικισμούς από επιθέσεις ανθρώπων. Αποδίδοντας αμυντική λειτουργία σε κάθε μεμονωμένη κατασκευή που περιέβαλε τον οικισμό (πασσαλότοιχο, χωμάτινο ή λιθόκτιστο τείχος, στενή ή πλατιά τάφρο), διαπίστωσε, ότι οι αμυντικές κατασκευές ήταν γνωστές ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική. Ιδιαίτερα στον βορειοελλαδικό χώρο οχυρωμένοι ήταν οι ακόλουθοι οικισμοί (Höckmann 1976, σελ. 282 κ.εξ. εικ. σελ. 277):

Στην αρχαιότερη νεολιθική ο οικισμός της Νέας Νικομήδειας, ο οποίος προστατευόταν, όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, από την πλευρά της ξηράς με διπλούς τοίχους (Rodden 1965, σελ. 84).

Στη μέση νεολιθική οι οικισμοί του Σέσκλου και της Μαγούλας Χατζημισιώτικη, οι οποίοι περιβάλλονταν ολόκληροι ή τμήμα τους από τείχιμα, το οποίο θα πρέπει να είχε χαρακτήρα ορίου ή αναλημματικού τοίχου, καθώς δεν εντοπίστηκε η εσωτερική παρειά του (Grundmann 1937, σελ. 62 κ.εξ. Τσουντας 1908, σελ. 75 κ.εξ.). Ακόμη, οι οικισμοί των Σερβίων και της Σουφλί Μαγούλας, οι οποίοι περικλείονταν από τάφρο (Heurtley 1939, σελ. 45 κ.εξ. εικ. 45 Biesanz 1959, σελ. 70 κ.εξ.).

Στην αρχή της νεότερης νεολιθικής (φάσεις Τσαγγλί και Αράπη) ο οικισμός της Αράπη Μαγούλας, όπου υπήρχε τάφος (Hauptmann-Milojević 1969, σελ. 53).

Στις νεότερες φάσεις Οτζάκι και Διμήνι οι οικισμοί Άργισσα και Οτζάκι μαγούλες και το Διμήνι.

Φαίνεται λοιπόν, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, ότι η παρουσία οχυρωματικών περιβόλων, όπως χαρακτηρίζει ο Höckman τις μεμονωμένες κατασκευές, άρχισε στον βορειοελλαδικό χώρο πολύ πρώιμα, ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική και ότι ήταν συνηθισμένο φαινόμενο σε όλη τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής. Η διαπίστωση όμως αυτή έρχεται σε αντίθεση με την οικονομική αυτάρκεια των οικισμών της εποχής, που εκμηδένιζε την ανάγκη επιδρομής για εξασφάλιση τροφής, επιτρέποντας έτσι την ειρηνική συνύπαρξή τους. Αλλά και από την άποψη της κοινωνικής οργάνωσης δεν δικαιολογούνται τέτοιες κατασκευές, καθώς οι κάτοικοι οργανωμένοι σε οικογενειακές ομάδες απολάμβαναν εξ ίσου τα πλεονεκτήματα της επιλεγμένης θέσης.

Οι μεμονωμένοι περίβολοι (τάφροι, πασσαλότοιχοι, λίθινα και χωμάτινα τείχη) εξ άλλου, τους οποίους ο Höckmann χαρακτήρισε αμυντικούς, δεν φαίνονταν ικανοί από μόνοι τους να προστατεύσουν τους κατοίκους ενός οικισμού. Είναι κάπως δύσκολο να δεχθούμε, ότι π.χ. στην Αράπη Μαγούλα η τάφος με πλάτος μόλις 1,5 μ. μπορούσε να εμποδίσει επίθεση ανθρώπων στον οικισμό. Χωρίς βέβαια να απορρίπτεται εντελώς μια τέτοια χρήση, θα μπορούσε εξ ίσου πειστικά να αποτελούσε το όριο του οικισμού ή ένα μέσον προστασίας από ορισμένα ζώα. Το ίδιο ισχύει και για τις πλατύτερες τάφρους ή τους πασσαλότοιχους.

Θα ήταν επομένως σκόπιμο να επανεξεταστούν δύο βασικά στοιχεία:

α. Το κριτήριο, σύμφωνα με το οποίο ένας περίβολος θεωρείται αμυντικός, και

β. Η περίοδος της προϊστορίας, στην οποία η παρουσία των οχυρώσεων κρίνεται αναγκαία.

α. Για να είναι αποτελεσματικές, οι αμυντικές κατασκευές θα πρέπει να είχαν κάποια ιδιαιτερότητα στο μέγεθος ή στην διάταξή τους (βλ. και Todoşova, 1978, σελ. 49). Με δεδομένες όμως τις περιορισμένες κατασκευαστικές δυνατότητες του νεολιθικού ανθρώπου, θα πρέπει να αποκλειστεί η παρουσία τεράστιων σε μέγεθος κατασκευών. Μένει λοιπόν να αναζητήσουμε ως κριτήρια για βέβαια αμυντική λειτουργία κάποια ιδιαίτερη και ευφυή διάταξη απλών κατασκευών, οι οποίες ήταν σε χρήση από παλαιότερα. Τέτοια διάταξη θα μπορούσαν να εκφράζουν οι πολλαπλοί ομόκεντροι περίβολοι, η κατασκευή των οποίων ήταν ήδη γνωστή και εφικτή.

Η παρουσία λοιπόν πολλών περιβόλων θα αποτελέσει στην εργασία αυτή το κατ' αρχή νέο κριτήριο για παρουσία οχύρωσης. Σύμφωνα με αυτό, οχυρωμένοι θα πρέπει να θεωρούνται οι οικισμοί, οι οποίοι έχουν να επιδείξουν σε χρήση στην ίδια οικιστική φάση δύο ή περισσότερους περιβόλους. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το κριτήριο αυτό τροποποιείται κάπως, για να προσδιοριστούν με ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια οι οχυρωματικές κατασκευές.

β. Από τα σημαντικότερα επιχειρήματα μη αποδοχής της αμυντικής χρήσης των περιβόλων είναι ουσιαστικά το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της νεότερης νεολιθικής, το οποίο δεν δικαιολογεί παρουσία οχυρώσεων. Αυτό μπορεί να ισχύσει για τις παλαιότερες φάσεις της περιόδου, όχι όμως και για τις νεότερες, κατά την διάρκεια των οποίων παρατηρήθηκαν στον βορειοελλαδικό τουλάχιστον χώρο για πρώτη φορά σημαντικές διαφοροποιήσεις στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Οι φάσεις αυτές είναι οι Οτζάκι και Διμήνι στη Θεσσαλία, το Μάνδαλο I–II στη δυτική, τα Βασιλικά III–IV, η Όλυνθος I–III στην κεντρική, Σιταγροί III, Ντικιλί Τας II, Δήμητρα III, Παράδεισος (Strata 1–7) στην ανατολική Μακεδονία και Παραδημή IIIβ–IV στη Θράκη (Γραμμένος 1984, πιν. σελ. 113, Ασλάνης 1988, πιν. 4). Χρονικά αντιστοιχούν στην χαλκολιθική περίοδο, η οποία αναπτύχθηκε κατά την 5η χιλιετία σ' ολόκληρη τη ΝΑ Ευρώπη (Ασλάνης 1988). Τα κύρια χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής περιγράφηκαν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια στην περιοχή της Βουλγαρίας, καθώς εκεί έχει μελετηθεί πληρέστερα (Todoşova, 1978 και 1986, Chernikh, 1978). Ισχύουν όμως για τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, όπου αναγνωρίζονται περισσότερο ή λιγότερο αποσπασματικά.

Ο σημαντικότερος νεωτερισμός της χαλκολιθικής περιόδου είναι, κατά κοινή ομολογία, η εξώρυξη, η επεξεργασία και η χρήση του μετάλλου (στην αρχή του χαλκού και κατόπιν του χρυσού) ως πρώτης ύλης για την κατασκευή αντικειμένων. Το φαινόμενο αυτό εμφανί-

στηκε σχεδόν ταυτόχρονα σε όλη την βαλκανική χερσόνησο περιλαμβανομένης και της Ελλάδας. Μικρά χάλκινα αντικείμενα και ίχνη επεξεργασίας του μετάλλου πρωτοεντοπίστηκαν μεν στις φάσεις Σιταγροί II και Ντικιλί Τας I, αλλά περιορίζονται στις εντελώς ανώτατες επιχώσεις τους, τις οποίες οι ανασκαφείς εντάσσουν στη νεότερη νεολιθική (Renfrew 1970, σελ. 50, Séfériadès 1983, σελ. 647). Τα επόμενα μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν στη φάση III των Σιταγρών, τον Παράδεισο, το Μάνδαλο, το Διμήνι, αλλά και το Σέσκλο (Hellström 1987, σελ. 85, Μάνδαλο 1989α σελ. 15 κ.εξ. Τσουντας 1908, σελ. 351 και 354).

Από τα σημαντικότερα στοιχεία της περιόδου είναι η ύπαρξη ειδικευμένων μεμονωμένων ή ομάδων τεχνιτών στον βαλκανικό χώρο. Στον βορειοελλαδικό ο Χουρμουζιάδης αναγνώρισε στο Διμήνι ειδικευμένους κεραμείς, ενώ, εξετάζοντας τη θέση του οικισμού στον χώρο, αναφέρθηκε στην αναγκαιότητα προμήθειας πρώτων υλών ή ειδών διατροφής από άλλους οικισμούς, μια και οι κάτοικοι του οικισμού ασχολούνταν μόνο με την γεωργία. Οι οικισμοί αυτοί, που προμήθευαν το Διμήνι, θα πρέπει να ήταν είτε ανεξάρτητοι, οπότε έχουμε εμπορικές ανταλλαγές, είτε εξαρτημένοι απ' αυτό. Στην τελευταία περίπτωση οι κάτοικοι αυτών των οικισμών θα πρέπει να ήταν, πάντα κατά τον Χουρμουζιάδη, ειδικευμένοι στην απόκτηση της αναγκαίας πρώτης ύλης ή της τροφής (υλοτόμοι, ψαράδες κ.λπ.) (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 174 κ.εξ.).

Στις επόμενες περιόδους αυτές οι εξειδικευμένες ομάδες, που δεν ήταν αναγκαστικά οι μεγάλες οικογένειες της νεολιθικής εποχής, συνειδητοποίησαν την προσφορά τους, αλλά και την δύναμη που απέρρεε απ' αυτήν και απετέλεσαν τον πυρήνα δημιουργίας των κοινωνικών στρωμάτων. Στο στάδιο όμως αυτό οι ομάδες συνυπήρχαν λιγότερο ή περισσότερο ισότιμα στον οικισμό, αλληλοεξαρτώνταν και ενδιαφέρονταν να προστατεύσουν από εξωτερικούς κινδύνους τα σημαντικά πλεονεκτήματα αυτού του νέου τρόπου συνύπαρξης.

Διαφοροποίηση υπήρξε και στον τομέα της γεωργίας. Ο Blouet ανέφερε, ότι στη φάση Σιταγροί III η καλλιέργεια βελτιώθηκε σε σημαντικό βαθμό. Η παραγωγή ήταν μεγαλύτερη και ελεγχόταν αποτελεσματικότερα (Sitagroi 1986, σελ. 137). Στην Βουλγαρία η βελτίωση αποδόθηκε σε μεγάλο βαθμό στην εισαγωγή της χρήσης του αλετριού στην καλλιέργεια.

Η δυνατότητα ελέγχου της παραγωγής είχε σημαντικό αντίκτυπο στην οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη των οικισμών και την οργάνωσή τους. Οι τελευταίοι ήταν στην Βουλγαρία πυκνοκατοικημένοι (εικ. 1). Το ίδιο σημειώθηκε από τον Blouet για την περιοχή

της πεδιάδας της Δράμας, ενώ στο Διμήνι ο οικισμός διευρύνθηκε. Κατά τον ίδιο, οι οικισμοί μειώθηκαν μεν σε αριθμό, αυξήθηκαν όμως σε έκταση. Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν συνέπεια μείωσης του πληθυσμού, αλλά οφειλόταν στην επιθυμία των ανθρώπων να συνταχθούν σε ομάδες, μέσα από τις οποίες επιτυγχανόταν η καλύτερη λειτουργία των κοινωνικών και παραγωγικών συστημάτων (Sitagroi 1986, σελ. 137). Τα παραδείγματα από την γειτονική Βουλγαρία δείχνουν πυκνή κατοίκηση και οργανωμένη διάταξη των κτισμάτων με την παρουσία δρομίσκων για την επικοινωνία μέσα στον οικισμό, αλλά και απουσία κεντρικής αυλής ως απαραίτητο λειτουργικό στοιχείο του οικισμού (εικ. 1). Η παρουσία μεγαλύτερου κτίσματος στη μέση περίπου του οικισμού μαρτυρεί την ύπαρξη κέντρου ελέγχου των δραστηριοτήτων της κοινότητας.

Η συγκέντρωση του πληθυσμού σε μεγάλους οικισμούς θα μπορούσε κατά τον Blouet να οφείλεται και σε λόγους ασφάλειας και άμυνας. Καθώς όμως από την πεδιάδα της Δράμας δεν υπάρχουν στοιχεία για οχυρώσεις στους οικισμούς, ο εντοπισμός των οποίων είναι κατά τη γνώμη μου καθαρά θέμα χρόνου, η άποψη αυτή πρέπει να εκφραστεί για την περιοχή ως απλή υπόθεση. Αντίθετα επιβεβαιώθηκε επανειλημμένα σε ολόκληρο τον βαλκανικό χώρο, όπου οι οχυρώσεις αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της οργάνωσης των οικισμών.

Οι οικισμοί του βαλκανικού χώρου προστατεύονται για πρώτη φορά κατά την περίοδο αυτή με ένα σύστημα οχύρωσης από ζευγαρωτούς και όχι μεμονωμένους περιβόλους, μελετημένο ως προς την αποτελεσματικότητά του, καθώς οι εισβολείς παγιδεύονταν ανάμεσα στα δύο εμπόδια. Οι ζευγαρωτοί περιβόλοι, οι οποίοι είτε περιέτρεχαν έναν οικισμό είτε εμπόδιζαν την πρόσβαση από το πιο αδύνατο σημείο (εικ. 1–2), κατασκευάζονταν από πασσάλους –το ξύλο είναι το κύριο δομικό υλικό της περιοχής– και βαθειές τάφρους, το πλάτος των οποίων κυμαινόταν από 3 μέχρι 4 μ. (Todorova–Vajson, 1986, σελ. 72 κ.εξ.). Οι είσοδοι, όσο το επέτρεπαν οι εδαφολογικές συνθήκες, ήταν πάντοτε διαταγμένοι σταυροειδώς και ενισχύονταν με πρόσθετες κατασκευές (Todorova, 1978, σελ. 50) (εικ. 1). Η αποτελεσματικότητα του συστήματος αυτού επιβεβαιώνεται και από το γεγονός, ότι παρέμεινε σε συνεχή χρήση μέχρι και πριν από μερικούς αιώνες, με τις αναγκαίες βέβαια τεχνικές βελτιώσεις.

Τα χαρακτηριστικά αυτά, όσο αποσπασματικά και αν αναγνωρίζονται ακόμη στην περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου, έχουν εντοπιστεί σε όλη τη ΝΑ Ευρώπη και εντάσσονται στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της χαλκολιθικής περιόδου. Η περίοδος αυτή αρχίζει στη Βουλγαρία με τη φάση Maritsa I, στην Γιουγκοσλαβία με τη

φάση Vinca B2-C, στην Ρουμανία με τη φάση Boian-Prekukuteni, αλλά και στον βορειοελλαδικό χώρο με τις φάσεις Οτζάκι-Διμήνη, Ντικιλί Τας II καθώς και όλες τις σύγχρονές τους από άλλες θέσεις (Ασλάνης 1988). Επομένως η παρουσία οχυρώσεων ήδη από αυτόν τον χρονικό ορίζοντα δεν θα πρέπει να ξενίζει, καθώς τέτοιες κατασκευές αποτελούν στοιχείο αναπόσπαστο ενός κεντρικού τουλάχιστον οικισμού της χαλκολιθικής. Τέτοιες οχυρώσεις εντοπίστηκαν με την μορφή των πολλαπλών περιβόλων στη Θεσσαλία και τη δυτική Μακεδονία, όχι γιατί στις άλλες περιοχές απουσιάζουν, αλλά γιατί οι οικισμοί, όπως για παράδειγμα οι Σιταγροί, δεν ανασκάφηκαν στην περιφέρειά τους. Είναι πολύ πιθανό, αν πρόκειται για κεντρικούς και όχι δορυφορικούς οικισμούς, όπως τους περιέγραψε ο Χουρμουζιάδης, να ήταν και αυτοί οχυρωμένοι (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 163 κ.εξ.).

Οι οχυρωμένοι οικισμοί στον βορειοελλαδικό χώρο

Όπως φάνηκε, η χαλκολιθική περίοδος, στην οποία εντάσσονται οι διαπιστωμένοι ανασκαφικά πολλαπλοί περίβολοι, δικαιολογεί την οχύρωση των οικισμών, η οποία επιτυγχάνεται με ένα ορισμένο σύστημα, των ζευγαρωτών περιβόλων. Εξετάζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα με βάση το πλαίσιο της περιόδου και με κριτήριο την ταυτόχρονη παρουσία όχι πολλαπλών, αλλά μόνο διπλών περιβόλων, βλέπουμε να περιορίζονται σημαντικά στον βορειοελλαδικό χώρο οι οικισμοί που θεωρούνται από τον Höckmann ως οχυρωμένοι.

Στην Οτζάκι Μαγούλα στην Θεσσαλία εντοπίστηκαν κατά την διάρκεια ανασκαφών σε μικρή δυστυχώς έκταση, συνολικά πέντε τάφοι και ίχνη από δύο χωμάτινους περιβόλους (εικ. 3). Η λεπτομερής και σχετικά σαφής στρωματογραφική εικόνα επέτρεψε τον χρονικό προσδιορισμό κατασκευής τους στις παρακάτω φάσεις (Hauptmann 1981, Miložić 1983):

α. Η παλαιότερη τάφος, η Verteidigungsgraben 1, ανήκε στη φάση Οτζάκι Α, και είχε πλάτος 3,4 και βάθος 3 μ. περίπου (εικ. 3). Ο Miložić με βάση παρατηρήσεις κατά την διάρκεια της ανασκαφής υπέθεσε παρουσία χωμάτινου τείχους αμέσως μετά την εσωτερική πλευρά της τάφου (Miložić, 1983, σελ. 32). Αν η παρατήρησή του είναι ορθή, τότε έχουμε στη φάση αυτή μια πρώιμη διάταξη των διπλών περιβόλων, κατά την οποία δεν παρεμβαλλόταν ακόμη ο κενός χώρος των 3-4 μ.

β. Στην επόμενη φάση Οτζάκι Β (ίσως όμως ήδη στην φάση Α) ανοίχθηκε η δεύτερη τάφος, πλάτους περίπου 4 μ. και πιθανότατα

ανάλογου βάθους, στον χώρο μέσα από την πρώτη τάφρο, η οποία ήδη είχε αρχίσει να ρηχαίνει (εικ. 3 Verteidigungsgraben 2). Ίχνη επέτρεψαν στον ανασκαφέα την υπόθεση, ότι αμέσως μέσα από την τάφρο υπήρχε πηλότοιχος (Lehmziegelwall).

γ. Το οχυρωματικό σύστημα στον οικισμό φαίνεται πως ολοκληρώθηκε κατά την επόμενη φάση Οτζάκι C ή κλασικό Διμήνι, όταν η δεύτερη τάφρος παρέμεινε σε χρήση και σε απόσταση 4 μ. περίπου από την εσωτερική της πλευρά υψώθηκε τείχος από χώμα και πασσάλους (Pfostenkastenwall). Το πλάτος του υπολογίστηκε, ότι έφθανε το 1,20 και το ύψος του τα 4 μ. περίπου (Milojčić 1983, σελ. 28 κ.εξ. Hauptmann 1981, σελ. 269-270).

δ. Η αμέσως επόμενη οχύρωση ανήκε στη φάση Ραχμάνι και περιελάμβανε την τάφρο 3 (εικ. 3 Verteidigungsgraben 3), η οποία ανοίχθηκε στον χώρο που περιέκλειαν οι προηγούμενες και συνοδευόταν ίσως από κάποιο τείχος όμοιο με αυτό της φάσης C. Στην ίδια φάση έγιναν η τάφρος «Kleiner Graben» στην εξωτερική πλευρά της τάφρου 3 (εικ. 3) και η τάφρος 4 (Verteidigungsgraben 4), η οποία χώριζε τον οικισμό σε δύο μέρη (Milojčić 1976, σελ. 12-13, 28, 34-35, Hauptmann 1981, σελ. 250-251).

Η ίδια στρωματογραφική εικόνα παρατηρήθηκε και κατά την ανασκαφή στην Άργισσα Μαγούλα, όπου οι τάφροι ανήκουν στην φάση Διμήνι και την πρώιμη εποχή του χαλκού (Hanschmann-Milojčić 1976, σελ. 12 κ.εξ.).

Στο Μάνδαλο αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι λιθόκτιστοι περίβολοι που θα πρέπει να προστάτευαν τον χαλκολιθικό οικισμό τουλάχιστον από μία πλευρά (Μάνδαλο, 1989 β).

Ιδιάζουσα είναι η περίπτωση της Νέας Νικομήδειας. Κατά τον ανασκαφέα περιβάλλονταν στην πρώτη φάση κατοίκησης της αρχαιότερης νεολιθικής από την πλευρά που ενώνεται με την ξηρά με δύο ομόκεντρους τοίχους, εννοώντας προφανώς, ότι οι άλλες πλευρές περικλείονταν από το νερό. Στην επόμενη φάση κατοίκησης της ίδιας περιόδου, ο οικισμός επεκτάθηκε και περιφραζόταν πλέον από τάφρο (Rodden 1965, σελ. 84). Σε μια άλλη προδημοσίευση όμως, η τάφρος αυτή (1,5×1,5 μ.) αποδόθηκε στον οικισμό της νεότερης νεολιθικής (Rodden 1964, σελ. 115 κ.εξ.). Η παρουσία των δύο τοίχων της αρχαιότερης νεολιθικής θα μπορούσε να αποτελεί την πρωιμότετη εμφάνιση του αμυντικού συστήματος των ζευγαρωτών περιβόλων. Η αμυντική τους λειτουργία όμως είναι εξαιρετικά προβληματική, γιατί, σύμφωνα με τα δεδομένα, ο οικισμός στην περίοδο αυτή βρισκόταν πάνω σ' ένα γήλοφο στην αρχή μιας πεδινής έκτασης και η

θάλασσα αλλά και ο ποταμός βρισκόταν αρκετά ανατολικότερα από τον οικισμό και δεν τον προστάτευαν (Palasis 1972/73, σελ. 128 κ.εξ. εικ. 1-5, Bintliff 1976, σελ. 260, Psychoyos 1988, σελ. 18 κ.εξ.). Αν ήταν πραγματικά οχυρωμένος, οι αμυντικές κατασκευές θα έπρεπε να αναπτύσσονταν σε όλη του την περίμετρο και όχι μόνο «... on the landward side of the knoll» (Rodden 1965, σελ. 84). Η πιθανότητα να περιβάλλεται ο οικισμός από τις τρεις πλευρές του με νερά, θα μπορούσε να υπάρξει όχι στην αρχαιότερη, αλλά μόλις στη νεότερη νεολιθική (χαλκολιθική), όταν η στάθμη της θάλασσας είχε πλέον υψωθεί σημαντικά (Bottema 1974, σελ. 140). Η τάφος πάλι αποδίδεται από τον ανασκαφέα άλλοτε στην αρχαιότερη και άλλοτε στη νεότερη νεολιθική. Επειδή, όπως έγινε αντιληπτό, οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες και τα ανασκαφικά δεδομένα παραμένουν αδημοσίευτα, κρίθηκε σκόπιμο στην εργασία αυτή να μην ληφθούν υπ' όψη οι τοίχοι και η τάφος της Νέας Νικομήδειας.

Η περίπτωση του Διμηνίου

Πολλαπλοί περίβολοι (δακτύλιοι) περιέτρεχαν και τον οικισμό του Διμηνίου. Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα πρέπει να ήταν οχυρωματικοί. Επειδή όμως από τους Τσουντα και Χουρμουζιάδη έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις για την χρήση τους, θεωρήθηκε αναγκαία η λεπτομερέστερη παρουσίαση του θέματος. Η παράθεση των επιχειρημάτων των δύο ερευνητών κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να τεκμηριωθούν οι θέσεις τους και παράλληλα να γίνει σαφέστερη η διαφορά μιας τρίτης πρότασης, σχετικής με την οργάνωση και λειτουργία των περιβόλων.

Ο οικισμός του Διμηνίου ιδρύθηκε προς το τέλος της νεότερης νεολιθικής στην βορειοανατολική πλαγιά του βουνού Δευκαλίων σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους με λιγότερο ή περισσότερο απότομες πλαγιές και ύψος, το οποίο δεν ξεπερνά τα 16 μ. Το ύψωμα αυτό, το υψηλότερο σημείο του οποίου βρίσκεται σήμερα μόλις 24 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, προεκτείνεται σαν γλωσσίδα στην πλαγιά του βουνού, λίγο πριν την πεδινή έκταση που απλώνεται στα βόρεια και ανατολικά.

Ο οικισμός εντοπίστηκε για πρώτη φορά από τον Lolling (Lolling 1884, σελ. 99 κ.εξ.), ανασκάφηκε όμως κυρίως από τον Στάη το 1901-1902 και στη συνέχεια σε μικρότερο ποσοστό από τον Τσουντα. Ο τελευταίος δημοσίευσε τα αποτελέσματα της ανασκαφής το 1908 στο έργο του «Αί προϊστορικά άκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καί Σέσκλου». Αρκετά χρόνια μετά, ο Χουρμουζιάδης ανέσκαψε από το 1974 μέχρι το 1976 διερευνητικά ορισμένα σημεία, συλλέγοντας

πληροφορίες που αφορούσαν κυρίως την χρήση των κτισμάτων, αλλά και την στρωματογραφία. Έτσι έγινε μετά τον Στάη και τον Τσουντα ο τρίτος ανασκαφέας στον ίδιο οικισμό.

Ο Τσουντας διέκρινε στον οικισμό έξι ίσως δε και επτά περιβόλους (εικ. 4). Από αυτούς οι τέσσερεις εσωτερικοί αποκαλύφθηκαν σε όλη η τήν μεγαλύτερη έκτασή τους. Οι πέμπτος και έκτος εντοπίστηκαν μόνον τμηματικά, ενώ υποθέτει και την παρουσία εβδόμου. Ήταν κτισμένοι από ακατέργαστο σχιστόλιθο και πηλό ως συνδετικό υλικό. Δεν διαπιστώθηκε χρήση ξύλου και πηλοπλίνθων. Το πλάτος τους ποίκιλε από 0,60 μέχρι 1,40 μ. συνήθως όμως κυμαινόταν μεταξύ 0,80 και 1,20 μ. και σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Τσουντα, οι οποίοι βασίστηκαν στον τρόπο αξιοποίησης των περιβόλων, το ύψος τους θα έφθανε στα 2,80-2,90 μ. περίπου (Τσουντας 1908, σελ. 37-40).

Σ' ό,τι αφορά τον χρόνο κατασκευής τους, ο Τσουντας αναγνώρισε τρεις φάσεις (Τσουντας, 1908, σελ. 48 κ.εξ.):

α. Στην πρώτη και παλαιότερη είναι άγνωστος ο αριθμός των περιβόλων που ανήκαν σ' αυτήν. Εντοπίστηκαν μόνο τμήματα του εσωτερικού περιβόλου (περίβολος 1) στη νοτιοδυτική πλευρά (σε μήκος 13,50 μ.), στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, καθώς και στη βόρεια και νότια πύλες (Τσουντας, 1908, σελ. 44 κ.εξ.).

β. Στη δεύτερη φάση κατασκευάστηκαν και οι επόμενοι δύο εσωτερικοί περίβολοι (περίβολοι 2-3).

γ. Στην τρίτη φάση οι τρεις αυτοί περίβολοι γκρεμίστηκαν και ξανακτίστηκαν, ενώ άρχισαν να προστίθενται σταδιακά οι λοιποί εξωτερικοί περίβολοι (4-6). Η παρουσία εβδόμου περιβόλου δεν επιβεβαιώθηκε, αλλά εικάστηκε από τον Τσουντα, καθώς ο έκτος περίβολος δεν έφθανε μέχρι το απόκρημνο σημείο του υψώματος αφήνοντας έτσι ένα πλάτωμα, στο οποίο υπήρχαν κτίσματα ουσιαστικά απροστάτευτα (Τσουντας 1908, σελ. 34).

Όλες οι φάσεις κατασκευής των περιβόλων εντάχθηκαν χρονικά στη νεολιθική εποχή.

δ. Διαπίστωσε επίσης την ύπαρξη τάφρου και κτισμάτων της εποχής του χαλκού, τα οποία όμως δεν θα σχολιαστούν με λεπτομέρεια στην εργασία αυτή.

Σ' ό,τι αφορά τη χρήση τους, ο Τσουντας θεωρούσε τους περιβόλους οχυρωματικούς (Τσουντας 1908, σελ. 39-41). Επειδή όμως εξ αιτίας ορισμένων παραγόντων (μικρό πλάτος, απουσία επάλξεων) δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν σύμφωνα με το γνωστό στην εποχή του πρότυπο του τείχους και θέλοντας να ερμηνεύσει την παρουσία επιχώσεων σε ορισμένα σημεία ανάμεσα στους περιβόλους, έγραψε για

τη χρήση τους: «Θεωρῶ λοιπόν βέβαιον, ὅτι οἱ ἀμυνόμενοι ἐμάχοντο ἰστάμενοι οὐχί ἐπὶ τῶν τειχῶν ἀλλ' ὀπισθεν αὐτῶν...» (Τσουντας 1908, σελ. 39). Σύμφωνα με τον τρόπο άμυνας των κατοίκων, που περιγράφει ο Τσουντας, η εξωτερική πλευρά των περιβόλων θα πρέπει να είχε αρκετό ύψος, ενώ η εσωτερική να μην ξεπερνούσε το ύψος των ανθρώπων. Έτσι ερμηνεύθηκε η παρουσία επιχώσεων στα σημεία, όπου δεν βοηθούσε η κλίση του εδάφους. Προσθέτοντας λοιπόν ύψος επιχώσεων και ανθρώπων υπολόγισε το συνολικό ύψος των περιβόλων για την εσωτερική πλευρά στα 2,80-2,90 μ. και για την εξωτερική κατά 0,30-0,40 μ. μεγαλύτερο.

Με αυτή την προτεινόμενη χρήση πέρασαν οι περίβολοι στη βιβλιογραφία ως οχυρωματικοί και ο οικισμός ως προστατευόμενος ταυτόχρονα από έξι ομόκεντρους λιθόκτιστους περιβόλους.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα ο Γ. Χουρμουζιάδης έδωσε στο έργο του «Το νεολιθικό Διμήνι» με επιχειρήματα μια διαφορετική εικόνα των περιβόλων του οικισμού. Έχοντας ως βασικό στόχο την προσέγγιση της θεσσαλικής προϊστορίας από την σκοπιά της «νέας αρχαιολογίας» στράφηκε στο Διμήνι σχεδόν υποχρεωτικά, καθώς ήταν ο μοναδικός ανασκαμμένος σ' όλη του την έκταση οικισμός, ο οποίος παράλληλα παρείχε τις προϋποθέσεις για μια τέτοια προσπάθεια (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 52).

Ειδικότερα για τους περιβόλους, που αποτελούν το αντικείμενο της εργασίας αυτής, έδωσε μια νέα εικόνα τους μέσα από το θεωρητικό και μεθοδολογικό πρίσμα της «νέας αρχαιολογίας».

Τα επιχειρήματα, πάνω στα οποία στήριξε την άποψή του, συγκροτούνται σε δύο ενότητες. Η πρώτη περιλαμβάνει, όσα προέρχονται από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και η δεύτερη, όσα πηγάζουν από το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, στην οποία εντάσσεται ο οικισμός. Συνοπτικά παρουσιασμένα είναι τα ακόλουθα:

1. Η διάταξη των περιβόλων ήταν τέτοια που δεν δικαιολογούσε οχυρωματική σκοπιμότητα (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 79 κ.εξ.). Οι περίβολοι αναπτύσσονταν «ζευγαρωτοί», διάταξη που κατά τον Χουρμουζιάδη είχε αρνητική επίδραση στο αμυντικό σύστημα, γιατί:

α. Η μικρή απόσταση ή η επαφή σε ορισμένα σημεία των περιβόλων 1-2 και 3-4 βοηθούσε τον εισβολέα να περάσει στον εσωτερικό χώρο, καθώς μάλιστα οι περίβολοι είχαν βαθμιδωτή διάταξη (εικ. 5).

β. Τα κτίσματα που παρεμβάλλονταν ανάμεσα στους περιβόλους 2 και 3, προστάτευαν τους εισβολείς από τους αμυνόμενους των εσωτερικών περιβόλων 1-2 και διευκόλυναν την λεηλασία του χώρου αυτού.

γ. Τα κτίσματα, που εφάπτονταν στους περιβόλους εξασθενούσαν την άμυνα, γιατί οι εισβολείς πατώντας στις στέγες τους θα μπορούσαν εύκολα να καταλάβουν και τους άλλους περιβόλους και μάλιστα από θέση ισχύος, καθώς θα βρίσκονταν υψηλότερα από τους αμυνομένους μια και τα ελεύθερα τμήματα των περιβόλων δεν ξεπερνούσαν σε ύψος το ένα μέτρο (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 82, εικ. 3-4).

Δεν είναι δυνατόν, κατέληξε ο Χουρμουζιάδης –και είχε από αυτή την άποψη δίκιο– κατασκευές, που έγιναν για την προστασία του οικισμού και για τις οποίες δαπανήθηκε τόσο χρόνος και εργασία, να αποδεικνύονται τόσο λανθασμένες στη χρήση τους.

2. Κατά τον Χουρμουζιάδη το ύψος των περιβόλων θα πρέπει να καθοριζόταν από τα σπίτια, όπου αυτά εφάπτονταν στους περιβόλους. Στα υπόλοιπα τμήματα δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε το ένα μέτρο (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 58 κ.εξ.). Η αιτιολόγηση προέκυψε από την διαπίστωση, ότι κατά τις νεότερες ανασκαφές, όταν έγινε ο καθαρισμός των περιβόλων, το υλικό από τα χαλάσματα ήταν περιορισμένο για να αντιστοιχεί σε λίθινες κατασκευές ύψους 2 μ. Αντίθετα στα σημεία, όπου σ' αυτούς ακουμπούσαν κτίσματα, το υλικό ήταν αρκετό για να δικαιολογήσει τέτοιο ύψος.

3. Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο κατά τον Χουρμουζιάδη συνηγορεί στην άποψη, ότι δεν επρόκειτο για οχυρώσεις, είναι το πάχος των περιβόλων, το οποίο κυμαινόταν από 0,60 μέχρι 1,50 μέτρα (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 76 κ.εξ.). Το μέγιστο πλάτος διαπιστώθηκε στις επιδιορθώσεις και στο σημείο, όπου ο περίβολος είχε μορφή εξέδρας, ενώ στα υπόλοιπα μέρη θα πρέπει να ήταν περίπου 0,60 μ. (εικ. 5). Μια τέτοια αυξομείωση όμως δεν είχε καμμία λογική, μια και ο εισβολέας θα συναντούσε την ίδια δυσκολία με έναν οχυρωματικό περίβολο πλάτους 0,60 ή 1,50 μ.

4. Στην επισήμανση του Τσουντα, ότι οι περίβολοι είχαν ισχυροποιημένο και προσεγμένο τελείωμα, ώστε να ενισχύεται η άμυνα, ο Χουρμουζιάδης παρατήρησε, ότι οι περίβολοι δεν είχαν παντού το ίδιο φροντισμένο πέρας και αναρωτήθηκε, δικαιολογημένα, πώς είναι δυνατόν «... ένα τόσο τέλειο σέ αριθμό τῶν στοιχείων του καί σέ διάταξη άμυντικό σύστημα νά ἔχει ταυτόχρονα τέτοιες ἀτέλειες;» (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 79).

5. Σχετικά με τις επιδιορθώσεις των περιβόλων, οι οποίες κατά τον Τσουντα ήταν άτεχνες και βιαστικές, ο Χουρμουζιάδης διερωτήθηκε, γιατί αυτές να ήταν πρόχειρες, αφού ο κίνδυνος είχε απομακρυνθεί. Αλλά και στην περίπτωση που ο οικισμός κατακτήθηκε, πάλι δεν δικαιολογείται βιασύνη, καθώς δεν υπήρχε πλέον κανείς να απειλήσει τους νέους κατοίκους (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 71). Οι

επισκευές όμως ήταν προσεκτικές και «... τίς επέβαλε ή ανάγκη, που ήταν αποτέλεσμα όχι μιᾶς τυχαίας αλλά μιᾶς θελημένης αλλαγῆς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ γιὰ μιὰ νέα ἐνδοκοινοτική χωροοργάνωση» (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 71-72).

6. Ἀν οἱ περίβολοι ἦταν οχυρωματικοί, θα πρέπει νὰ καθόριζαν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως απαιτεῖ ἡ ἀμυντικὴ πρακτικὴ. Ὁ οἰκισμὸς ὁμως ἀναπτύχθηκε σύμφωνα με τὶς ἀνάγκες τῶν παραγωγικῶν ομάδων (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 59-60). Ὡς παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀνάπτυξης ἀνέφερε τὴν ἀπόσταση μεταξύ τῶν περιβόλων, ἡ ὁποία δὲν ἀκολουθοῦσε ἓνα μέτρο-κανόνα, καθὼς σε μερικὰ σημεῖα οἱ περίβολοι σχεδὸν ἐφάπτονταν (π.χ. οἱ δύο πρῶτοι ἐσωτερικοὶ περίβολοι στὴ ΝΑ πλευρά), ἐνῶ σε ἄλλα παρεμβαλλόταν μεγάλος ἐνδιάμεσος χώρος (π.χ. ἀνάμεσα στὸν τρίτο καὶ τέταρτο περίβολο) (εἰκ. 5).

7. Ἡ οχυρωματικὴ λειτουργία τῶν περιβόλων, που υποστήριξε ὁ Τσουντας, ἀπορρίφθηκε με τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι οχυρώσεις κατασκευάζονταν γιὰ νὰ προστατέψουν τὸν οἰκισμὸ ἀπὸ κάποια ἐπίθεση που γινόταν με σκοπὸ (α) τὴν λεηλασία καὶ (β) τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν κατακτητῶν (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 65 κ.εξ.).

α. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ Χουρμουζιάδης δὲν δέχθηκε, ὅτι εἶχαν δημιουργηθεῖ κατὰ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐκεῖνες οἱ ἱστορικὲς συνθήκες που θα ὀδηγοῦσαν μιὰ ομάδα νεολιθικῶν ἀνθρώπων ἐναντίον ἄλλης με σκοπὸ τὴν ἀλωση καὶ τὴ λεηλασία. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρουσιάστηκε σε περιόδους, κατὰ τὶς ὁποῖες πλούσιες πληθυσμιακὲς ομάδες καὶ ἄρχοντες εἶχαν συσσωρεύσει στὶς ἀποθήκες τους σημαντικὸ πλοῦτο, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε διαρκὴ πρόκληση. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ κάτοικοι τοῦ Διμηνίου ἦταν, ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἀπλοὶ γεωργοκτηνοτρόφοι καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὸν Χουρμουζιάδη δὲν υπήρχε ἀκόμη χρῆση μετάλλου, δὲν συνέτρεχε λόγος κατασκευῆς οχυρώσεων.

β. Καὶ ἡ δευτέρη ὁμως περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία οἱ κατακτητὲς θα ἤθελαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸν οἰκισμὸ, δὲν ευσταθεῖ, γιατί, ὅπως ὁ ἴδιος ἀνέφερε: «... ἡ ἐπάρκεια τῶν ἀντικειμενικῶν παραγόντων γιὰ τὴ σωστὴ ρύθμιση μιᾶς συστηματικῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος ἐξασφαλίζει ἀσφαλῶς τὶς προϋποθέσεις γιὰ μόνιμες ἐγκαταστάσεις με προμηθευτικὴ αὐτάρκεια.» (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 70).

8. Στὴν περίπτωση που οἱ περίβολοι ἦταν οχυρωματικοί, ἡ κατασκευὴ τους θα πρέπει νὰ εἶχε κατὰ τὸν Χουρμουζιάδη ἰδεολογικὰ αἰτία, καθὼς τὸ κτίσιμό τους δὲν συνδεόταν με τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα. Με αὐτὴ τὴν ἐννοία οἱ περίβολοι κατασκευάζονταν (α) γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν οἱ ἰδιοκτησίες καὶ τὰ καταναλώσιμα ἀγαθὰ ἀπὸ

τον «εισβολέα» (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 83 κ.εξ.) και (β) για να προστατεύσουν τον άρχοντα (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 86 κ.εξ.)

α. Με δεδομένη την ταυτόχρονη οχυρωματική χρήση των περιβόλων είχε μεγάλη σημασία κατά τον Χουρμουζιάδη, ποιοί κατοικούσαν στον χώρο, που περιέκλειαν οι εξωτερικοί, και ποιοί στον ασφαλέστερο χώρο των εσωτερικών περιβόλων. Η επιλογή θα πρέπει να γινόταν με βάση μια συγκεκριμένη και αυστηρά κάθετη κοινωνική διάρθρωση που στηριζόταν σε ειδικεύσεις και ιδιοκτησίες. Κάτι τέτοιο όμως δεν προέκυψε από την ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού και δεν συνέτρεχε λόγος τέτοιας διαφοροποίησης από τη μέση νεολιθική μέχρι την περίοδο αυτή.

β. Στην περίπτωση αυτή ο άρχοντας θα πρέπει να ήταν ο αρχηγός της οικογένειας, η οποία κατοικούσε στο μέγαρο της κεντρικής αυλής και είχε την εξουσία στα χέρια της. Μια τέτοια κεντρική εξουσία όμως δεν στάθηκε δυνατό να αναγνωρισθεί στο Διμήνι (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 91).

Μετά την παράθεση των πιθανών περιπτώσεων οχυρωματικής λειτουργίας των περιβόλων και την απόρριψή του με τα παραπάνω συνοπτικά παρουσιασμένα επιχειρήματα, ο Χουρμουζιάδης κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι οι περίβολοι συνέβαλαν στην παραγωγή με το να ορίζουν τους χώρους εγκατάστασης συγκεκριμένων ανθρώπινων ομάδων και με το να διευκολύνουν την οικοδόμηση σπιτιών, υποστηρίζοντας έτσι άμεσα την παραγωγική δραστηριότητα (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 92-93). Θεώρησε τους περιβόλους ως βασικά στοιχεία παραγωγής, δικαιολόγησε κάτω από αυτή την άποψη την διάθεση χρόνου, υλικών και ανθρώπινης εργασίας και κατέληξε: «Τὸ Διμήνι λοιπόν, κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ἄποψη, πὸ θεμελιώνεται πάνω στὴν ἀνάλυση τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων ὡς στοιχείων μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς λειτουργίας, δὲν ἦταν μιὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη, ὅπου κατέφευγαν οἱ «προύχοντες» τοῦ οἰκισμοῦ γύρω ἀπὸ τὸν ἄρχοντά τους» (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 93).

Αναφορικά με το σχήμα του οικισμού υποστήριξε, ότι η αρχική μορφή του δεν ήταν κυκλική, αλλά καθοριζόταν από τις ομάδες των σπιτιών και των βοηθητικών χώρων (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 61).

Σχετικά με τον χρόνο κατασκευής των περιβόλων ο Χουρμουζιάδης πιστεύει, ότι δεν κτίστηκαν ανά τρεις σε δύο φάσεις, όπως ανέφερε ο Τσουντας, αλλά σταδιακά και πάντα σύμφωνα με τις ανάγκες και τη δημογραφική και παραγωγική ανάπτυξη του οικισμού. Συνολικά διέκρινε τρεις φάσεις κατασκευής των περιβόλων, από τις οποίες οι δύο τοποθετούνται χρονικά στη νεολιθική και η τρίτη στην πρώιμη εποχή του χαλκού:

α. Στην πρώτη απέδωσε τον παλαιότερο περίβολο, λείψανα του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά την διάρκεια των νεοτέρων ανασκαφών και ο οποίος θα πρέπει να αναπτυσσόταν κάτω από το μεγάλο σπίτι της κεντρικής αυλής (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 61 κ.εξ. σχ. 7).

β. Στη δεύτερη ενέταξε όλους τους περιβόλους. Ιδιαίτερα για τους περιβόλους 3 και 4 υποστήριξε, ότι εντάσσονται στην ίδια οικοδομική προσπάθεια των κατοίκων, γιατί στο βόρειο τμήμα του οικισμού αποτελούσαν τον κύριο περίβολο και το ανάλημά του, ενώ παράλληλα εξυπηρετούσαν την ανάπτυξη σύγχρονων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Υπέρ της ταυτόχρονης κατασκευής τους συνηγόρησαν και τα κεραμικά και άλλα ευρήματα (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 63).

γ. Στην τρίτη (εποχή της πρώιμης και μέσης χαλκοκρατίας) επισκευάστηκε ο εσωτερικός περίβολος, κατοικήθηκε το εσωτερικό του, δημιουργήθηκε το μέγαρο και ανοίχθηκαν οι τάφοι.

Συμπληρωματικά πρέπει να αναφερθεί, ότι υπάρχει ακόμη μία φάση κατοίκησης, αυτή του θολωτού τάφου και του μυκηναϊκού οικισμού, που αποκαλύφθηκε κατά τη νεότερη ανασκαφή, χωρίς όμως να σχετίζεται με τους περιβόλους (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 177 σημ. 160, Μαγνησία 1982, σελ. 36).

Η άποψη για την μη οχυρωματική χρήση των περιβόλων του Διμηνίου, που διατύπωσε ο Χουρμουζιάδης, έγινε αποδεκτή από ορισμένους ερευνητές (π.χ. Elia 1982).

Η αμυντική λειτουργία των περιβόλων του Διμηνίου

Όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα των περιβόλων του Διμηνίου και την χρήση τους, δέχονται, όπως είδαμε, ως δεδομένα:

α. Ότι οι περιβόλοι κατασκευάστηκαν σταδιακά, και

β. Ότι μετά την ολοκλήρωσή τους παρέμειναν όλοι σε χρήση μέχρι την εγκατάλειψη του οικισμού.

Με αυτή τη βάση ο Τσουντας ανέπτυξε την άποψή του για ζώνες άμυνας και ο Χουρμουζιάδης δικαιολογημένα απορεί για τον διαχωρισμό ευνοημένων και μη κατοίκων.

Κανείς όμως δεν φαίνεται να έλαβε στον ανάλογο βαθμό υπ' όψη, ότι το μη φθαρτό υλικό (πέτρα) που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των περιβόλων έχει, ως κατάλοιπο, καθορισμένη συμπεριφορά. Αυτό σημαίνει, ότι στις διάφορες φάσεις κατοίκησης του οικισμού, όσες από τις παλαιότερες λιθόκτιστες κατασκευές εγκαταλείπονταν, δεν διαλύονταν, όπως τα άλλα ευρύτατα χρησιμοποιούμενα υλικά (πηλός, ξύλο), αλλά διατηρούνταν σε αρκετό ύψος. Από την άλλη μεριά η ανασκαφή του οικισμού στις αρχές του αιώνα έγινε με την απλοϊκή τεχνική της εποχής χωρίς την απόδοση των αρχιτεκτο-

νικών κατασκευών σε στρώματα κατοίκησης. Αυτοί οι δύο παράγοντες (χρησιμοποιούμενο υλικό και τρόπος ανασκαφής) θα πρέπει να θεωρηθούν οι υπαίτιοι για την διατύπωση αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με την χρήση των περιβόλων.

Εξετάζοντας όμως τους περιβόλους του Διμηνίου κάτω από το πρίσμα του αμυντικού συστήματος των «ζευγαρωτών περιβόλων» και σε συνδυασμό με τον χρόνο κατασκευής τους (χαλκολιθική περίοδο), ο οποίος δικαιολογεί την παρουσία οχυρώσεων, θα μπορούσε κοντά σ' αυτές των Τσουντα και Χουρμουζιάδη να διατυπωθεί και η παρακάτω τρίτη άποψη σχετικά με την χρήση και τον τρόπο λειτουργίας τους:

Φάση πρώτη

Στη φάση αυτή κτίστηκαν μόνον οι δύο εσωτερικοί περίβολοι (εικ. 6). Ορισμένα τμήματά τους, τα οποία αποδόθηκαν σε παλαιότερους περιβόλους, ίσως να είναι πραγματικά παλαιότερα, θα μπορούσαν όμως να λειτουργήσουν εξ ίσου πειστικά και ως κρηπιδώματα-βάσεις, όπου εδράζονταν για μεγαλύτερη σταθερότητα οι περίβολοι στα σημεία, όπου το έδαφος δεν ήταν σταθερό. Ίσως γι' αυτό τα περισσότερα από τα τμήματα αυτά, τα οποία, αν και βρίσκονται χαμηλότερα, ο Χουρμουζιάδης απέδωσε στην τελική φάση, εντοπίστηκαν δίπλα από την βορειοδυτική πύλη του δεύτερου εσωτερικού περιβόλου, όπου ο βράχος σχηματίζει κοιλότητα και το έδαφος, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, παρουσιάζει αστάθεια (εικ. 5).

Ο δεύτερος περίβολος ήταν κατά την φάση αυτή ο εξωτερικός της οχύρωσης. Είναι λεπτότερος από τον εσωτερικό, έχει πάχος 1 μ. περίπου, και περιέτρεχε τον εσωτερικό σε απόσταση, που ποικίλει από 2 μέχρι 4 μέτρα. Εξαίρεση αποτελεί το σημείο 19 στο σχέδιο Τσουντα, όπου οι περίβολοι σχεδόν εφάπτονται (εικ. 4). Η παρέκκλιση από τον κανόνα θα πρέπει να αποδοθεί σε κάποια σοβαρή αιτία. Ως τέτοια θα μπορούσε να θεωρηθεί η αστάθεια του εδάφους στο σημείο εκείνο, πιθανότητα που δεν φαίνεται να απασχόλησε κανέναν ανασκαφέα.

Τόσο ο Τσουντας όσο και ο Χουρμουζιάδης συμφωνούν, ότι ο περίβολος 2 δεν συνεχιζόταν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού. Μετά όμως τη νεότερη αποτύπωση έγινε φανερό, ότι ο δυτικός τοίχος της οικίας N θα μπορούσε θαυμάσια να θεωρηθεί τμήμα του περιβόλου, καθώς συνεχίζεται και επί πλέον διαθέτει, όπως αναφέρεται, φάσεις κατασκευής παλαιότερες της οικίας N (εικ. 5).

Ίχνη του περιβόλου 2 (εξωτερικού) απουσιάζουν ουσιαστικά μόνον από την ανατολική πλευρά του οικισμού (εικ. 5). Η διαπίστωση

αυτή δεν πρέπει να ξενίζει, γιατί η κλίση του εδάφους στο σημείο εκείνο είναι τόσο μεγάλη, ώστε ακόμη και ο ισχυρότερος περίβολος 1 χρειάστηκε αντηρίδες για να μην κατακρημνιστεί, όπως θα πρέπει να συνέβη με τον περίβολο 2. Στην περίπτωση που δεν είχε κτιστεί περίβολος στο σημείο αυτό, τότε η απότομη κλίση του εδάφους θα πρέπει να λειτουργούσε ως το πρώτο εμπόδιο πρόσβασης στον οικισμό. Τότε όμως ο περίβολος 2 θα πρέπει να έφθανε μέχρι τις αντηρίδες και να άφηνε ακάλυπτη την ανατολική πύλη, επιτρέποντας την είσοδο από το σημείο 20 στον χώρο ανάμεσα στους περιβόλους (εικ. 4). Η πιθανότητα αυτή εξασθενεί σημαντικά την αμυντική λειτουργία των περιβόλων και δεν είναι νοητή, καθώς οι κατασκευές της περιόδου αυτής ήταν η αποθέωση της λειτουργικότητας και της ολοκληρωμένης αξίας, όπως αναφέρει ο Χουρμουζιάδης (Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 83). Είναι λοιπόν πιθανότερο ο περίβολος να έχει κατακρημνισθεί, όπως άλλωστε και όλοι οι άλλοι μεταγενέστεροι περίβολοι σ' αυτό το τμήμα του γηλόφου.

Η πρόσβαση στον χώρο που περιέκλειαν οι περίβολοι γινόταν από τέσσερεις εισόδους τοποθετημένες σταυρωτά (εικ. 5). Μια τέτοια διάταξη ήταν την περίοδο αυτή συνηθισμένη τόσο στον βαλκανικό όσο και τον λοιπό ευρωπαϊκό χώρο και συνόδευε την ζευγαρωτή οχύρωση (εικ. 1).

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί, ότι ο Τσουντας και ο Χουρμουζιάδης παρουσίασαν τις πύλες με διαφορετική ονομασία. Έτσι ο Χουρμουζιάδης ανέφερε ως ανατολική, βόρεια, δυτική και νότια, ότι ο Τσουντας ονόμασε βόρεια, δυτική, νότια και ανατολική πύλη αντίστοιχα. Για να μην υπάρξει σύγχυση, εδώ θα αποδοθούν με τον πραγματικό τους προσανατολισμό, δηλ. ως πύλες βορειοανατολική, βορειοδυτική, νοτιοδυτική και νοτιοανατολική αντίστοιχα.

Το πλάτος των πυλών κατά την πρώτη φάση οχύρωσης δεν ξεπερνούσε το ένα μέτρο. Το περιορισμένο πλάτος τους ήταν σκόπιμο, γιατί περιοριζε τη μαζική είσοδο ανθρώπων και ενίσχυε έτσι μαζί με τις επιμήκεις παραστάδες την προστασία τους, καθώς φαίνεται να ήταν ήδη από τότε διαπιστωμένο, ότι αποτελούσαν το αδύνατο σημείο της οχύρωσης. Εξαίρεση αποτελεί η νοτιοανατολική πύλη, όπου δεν εντοπίστηκε ιδιαίτερη ενίσχυση, πιθανότατα γιατί η έντονη κλίση του εδάφους απέτρεπε την επίθεση από το σημείο εκείνο. Μονόφυλλες θύρες στηριγμένες σε όλμους και εσοχές των περιβόλων έκλειναν τις πύλες. Ο χώρος ανάμεσα στους δύο περιβόλους θα πρέπει να ήταν στη φάση αυτή ελεύθερος από κτίσματα ή άλλες κατασκευές (π.χ. εστίες) (εικ. 5). Εξαίρεση αποτελεί το κτίσμα δίπλα στην βορειοδυτική πύλη, η παρουσία του οποίου θα σχολιαστεί παρακάτω.

Από παραδείγματα πλήρως ή στη μεγαλύτερή τους έκταση ανασκαμμένων οικισμών του βαλκανικού χώρου, αλλά και όπως αναφέρει για την περιοχή της Δράμας ο Blouet, οι οικισμοί είναι κατά την περίοδο αυτή πυκνοκτισμένοι και τέμνονται από κανονικούς ή ακανόνιστους δρόμους (π.χ. εικ. 1). Στο Διμήνι αντίθετα αναφέρεται, ότι οι περίβολοι 1 και 2 περιέκλειαν αυλή, η παρουσία της οποίας ερμηνεύεται με διάφορους τρόπους, και κτίσματα, που αναπτύσσονταν περιφερειακά ακουμπώντας στον εσωτερικό περίβολο. Ας μου επιτραπεί να υποστηρίξω, ότι ο οικισμός στην πρώτη φάση οχύρωσης ήταν πυκνοκτισμένος σε όλη του την έκταση και ότι δεν υπήρχε αυλή.

Η άποψη αυτή πηγάζει από το γεγονός, ότι στην φάση αυτή οι οχυρώσεις κατασκευάζονταν για να προστατευθούν ολόκληροι οι οικισμοί. Η προστασία μόνον του μεγάρου, της αυλής και των βοηθητικών χώρων (ακροπόλεις) πρωτοεμφανίζεται κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού. Ορισμένες παρατηρήσεις του Τσουντα ενισχύουν την άποψη αυτή. Αναφέρει λοιπόν, ότι πριν από την ανασκαφή στην κορυφή του οικισμού υπήρχαν νεολιθικά αγγεία, κεραμική την οποία διακρίνει σαφώς από αυτήν της πρώιμης εποχής του χαλκού, και ακόμη, ότι οι κατοπινές επιχώσεις δεν κάλυψαν τα αρχαιότερα λείψανα (Τσουντας 1908, σελ. 66 κ.εξ). Τέτοια λείψανα είναι και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία υπάρχουν τόσο στο κέντρο της αυλής (εικ. 4 σημεία 1 και 10) όσο και δίπλα από τον δυτικό τοίχο του μεγάρου. Τα τελευταία δεν έχουν αποτυπωθεί σε κανένα αρχιτεκτονικό σχέδιο. Με την προϋπόθεση λοιπόν πρώτον, ότι αυτά δεν είναι νεότερα, δεύτερον, ότι κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού η αυλή εμπρός από το μέγαρο ήταν ελεύθερη από κτίσματα, και τρίτον με δεδομένη την απόδοση των λειψάνων από τον Τσουντα στη νεολιθική εποχή, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι ο οικισμός είχε κτίσματα κατά την πρώτη αυτή φάση οχύρωσης και στον χώρο της αυλής. Όταν αργότερα κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού επανακατοικήθηκε η κορυφή του υψώματος με την δημιουργία ακρόπολης, επαναχρησιμοποιήθηκαν από τα ερείπια ο πρώτος περίβολος, ο οποίος εξ αιτίας της φύσης του υλικού (πέτρα) θα πρέπει να σωζόταν σε αρκετό ύψος, αρκετά δωμάτια, όπως π.χ. το δωμάτιο 4 που ενσωματώθηκε στο μέγαρο, και από τις πύλες η βορειοανατολική και η νοτιοδυτική. Η τελευταία μάλιστα, όπως βρισκόταν ακριβώς απέναντι από το μέγαρο, θα πρέπει να αποτελούσε την κύρια είσοδο. Καθώς μεταξύ αυτού και της πύλης ο χώρος θα έπρεπε να είναι ελεύθερος, ισοπεδώθηκαν οι επιχώσεις και όλα τα κτίσματα της προηγούμενης περιόδου. Το φαινόμενο της ισχυρής ισοπέδωσης του εδάφους κατά την ίδρυση οικισμών της πρώιμης εποχής του χαλκού συναντάται συχνά

κατά την διάρκεια της ανασκαφής τέτοιων θέσεων και είναι ο κύριος λόγος, που στις κατώτατες επιχώσεις τους συνυπάρχουν τουλάχιστον στον βορειοελλαδικό χώρο μαζί με την κεραμική της εποχής αυτής και διμηνιακή κεραμική καθώς και άλλα ευρήματα της ίδιας φάσης (π.χ. Κριτσανά, Αγ. Μάμας, Πευκάκια).

Φάση δεύτερη

Με την πάροδο του χρόνου ο οικισμός αναπτύχθηκε και υπήρξε ανάγκη επέκτασης των περιβόλων. Έτσι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα οι τρίτος και τέταρτος περίβολοι, οι οποίοι απετέλεσαν την δεύτερη φάση οχύρωσης (εικ. 7). Ο τρόπος διάταξης των περιβόλων ήταν ο γνωστός ζευγαρωτός. Ο εξωτερικός τέταρτος περίβολος είναι και εδώ λεπτότερος του εσωτερικού τρίτου, τον οποίο περιέτρεχε σε απόσταση 2 μ. περίπου σχεδόν σε όλη την διατηρημένη έκταση. Και στη νέα οχύρωση υπήρξαν παρεκκλίσεις στην απόσταση μεταξύ των περιβόλων, οι οποίες όμως περιορίζονταν μόνο στην βόρεια πλευρά του οικισμού και οφείλονται κατά την γνώμη μου στην προσπάθεια σταθεροποίησης των περιβόλων. Δεν είναι άσχετο το γεγονός, ότι οι διαφοροποιήσεις εντοπίστηκαν στα σημεία εκείνα, όπου οι περίβολοι δεν ακολουθούσαν τα ισοϋψή του λόφου και επομένως έχαναν σημαντικά από την ικανότητα πρόσφυσής τους στο έδαφος (εικ. 4). Το ίδιο φαινόμενο προκάλεσε πιθανότατα και την ενίσχυση των περιβόλων στην περιοχή των σημείων 44 και 45, όπου επίσης δεν ακολούθηθηκαν τα ισοϋψή (εικ. 4). Ιδιαίτερα ανάμεσα στα σημεία 32 και 33 δεν άλλαξε μόνο η απόσταση αλλά και η μορφή του περιβόλου. Η εξωτερική του πλευρά έκλινε προς τα μέσα και ενισχύθηκε με δύο αντηρίδες (σημεία 32, 33). Είναι πρόδηλη η προσπάθεια συγκράτησης του περιβόλου και δεν θα απείχε πολύ από την αλήθεια, αν ως αίτιο αναφερόταν η έλλειψη σταθερότητας του εδάφους. Πραγματικά, η νεότερη ανασκαφή έδειξε στην πλευρά αυτή του υψώματος κοιλότητα του φυσικού βράχου (Χουρμουζιάδης, 1979, σελ. 116), η οποία εξ άλλου φαίνεται και στο τοπογραφικό σχέδιο του Θεοχάρη (εικ. 4). Είναι πολύ φυσικό η κοιλότητα να συγκέντρωνε όλα τα νερά αυτής της πλευράς του οικισμού. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη η κατασκευή του αγωγού στον τρίτο περίβολο, που ανέφερε ο Τσουντας (Τσουντας 1908, σελ. 43). Ίσως μάλιστα παρόμοιος να υπήρχε αρχικά και στον εξωτερικό τέταρτο περίβολο. Αργότερα, όπως παρατήρησε ο Τσουντας, ο αγωγός αυτός έκλεισε και ο χώρος ανάμεσα στους περιβόλους επιστρώθηκε όχι με χώμα, αλλά με μη διαβρώσιμη θραυσμένη πέτρα (σχιστόλιθο) που άρχιζε από τον στε-

ρεό βράχο. Στο ίδιο τμήμα του τρίτου περιβόλου, αλλά από την εσωτερική του πλευρά δημιουργήθηκαν σκεπαστοί χώροι και τα νερά οδηγούνταν πλέον προς την νέα βόρεια πύλη. Ταυτόχρονα ο εξωτερικός περίβολος πλησίασε τον εσωτερικό, απέκτησε την επικλινή εξωτερική του πλευρά και ενισχύθηκε με τις δύο αντηρίδες. Φαίνεται, πως το στατικό πρόβλημα στο σημείο εκείνο θα πρέπει να ήταν τόσο μεγάλο και η σταθεροποίηση του εξωτερικού περιβόλου εξαιρετικά δύσκολη, ώστε να περάσει σε δεύτερη μοίρα η μείωση της αμυντικής αποτελεσματικότητας των περιβόλων. Πρόβλημα σταθερότητας για τον ίδιο λόγο θα πρέπει να είχαν και οι περίβολοι – ιδιαίτερα ο δεύτερος – της πρώτης φάσης οχύρωσης στην ίδια πλευρά του οικισμού. Εκεί λύθηκε με την κατασκευή πλατύτερων κρηπιδωμάτων-βάσεων, πάνω στις οποίες στηρίχθηκε ο δεύτερος περίβολος (εικ. 5). Στην χαλαρότητα του εδάφους θα μπορούσε να αποδοθεί ίσως και η επιλογή αυτής της πλευράς του λόφου για την κατασκευή του θολωτού τάφου κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους.

Πρόβλημα σταθερότητας κυρίως εξ αιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους, υπήρχε και στην ανατολική πλευρά του οικισμού. Εδώ οι περίβολοι ενισχύονταν, όπου ήταν αναγκαίο, με αναλημματικούς τοίχους και, όταν αργότερα εγκαταλείφθηκε ο οικισμός, κατακρημνίστηκαν χωρίς να αφήσουν ίχνη, καθώς η θεμελίωση ήταν ανύπαρκτη (εικ. 4-5).

Στην δυτική και τη νότια πλευρά του οικισμού ο ισχυρότερος τρίτος περίβολος διατηρήθηκε στην μεγαλύτερη έκτασή του. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και με τον τέταρτο (εικ. 4). Καθένας σε διαφορετικό βαθμό θα πρέπει να καταστράφηκαν κυρίως από την καλλιέργεια του εδάφους, η οποία ως γνωστόν προϋποθέτει την απομάκρυνση των λίθων (βλ. και Χουρμουζιάδης 1979, σελ. 159).

Στην δεύτερη φάση της οχύρωσης η πρόσβαση στον οικισμό γινόταν από πέντε εισόδους. Από αυτές η βορειοδυτική, η νοτιοδυτική και η βορειοανατολική βρίσκονται στον άξονα των παλαιών. Η νοτιοανατολική μετατοπίστηκε νοτιότερα σε πιο προσιτό μέρος και η βόρεια λειτούργησε για πρώτη φορά (εικ. 4 στο σημείο 23). Καλύτερα απ' όλες διασώθηκε η βορειοανατολική πύλη. Από τις υπόλοιπες η βόρεια και η βορειοδυτική δεν διατήρησαν το τμήμα τους στον εξωτερικό περίβολο 4, καθώς τα τμήματα αυτά κατακρημνίστηκαν. Από την νοτιοδυτική πύλη σώθηκαν ελάχιστα ίχνη και η νότια φαίνεται να είχε άνοιγμα μόνο στον εξωτερικό περίβολο (εικ. 4 σημείο 43). Στην τελευταία περίπτωση, αν δεν υπήρχε άνοιγμα στον εσωτερικό περίβολο, ίσως πρέπει να φανταστούμε την χρήση του χώρου ανάμεσα στους περιβόλους 3 και 4 ως διαδρόμου μέχρι την πλησιέστερη

είσοδο. Μια τέτοια λύση πάντως δεν ήταν συνηθισμένη. Το πλάτος των πυλών δεν ξεπερνούσε και στη φάση αυτή το ένα μέτρο. Οι παραστάδες τους προεκτείνονταν επίσης για να δημιουργήσουν το ευκολότερα προστατευόμενο στενό πέρασμα. Μολονότι δεν υπάρχουν μαρτυρίες, θα πρέπει να υποθέσουμε, ότι οι είσοδοι έκλειναν με μονόφυλλες πόρτες.

Στην δεύτερη φάση της οχύρωσης οι εσωτερικοί περίβολοι έχασαν την αμυντική τους λειτουργία και καθώς υπήρχε ανάγκη χώρου, αναπτύχθηκε οικιστική δραστηριότητα στο τμήμα μεταξύ των περιβόλων 1 και 2 (εικ. 5). Σε ικανό ύψος παρέμειναν πιθανότατα μόνο τα τμήματά τους που ήταν τοίχοι κτισμάτων. Η παρατήρηση του Χουρμουζιάδη, ότι στα ελεύθερα τμήματα των περιβόλων η ποσότητα του υλικού δεν δικαιολογούσε το ύψος που ανέφερε ο Τσουντας (Χουρμουζιάδης, 1978, σελ. 59), θα μπορούσε να ερμηνευθεί με την αφαίρεση δομικού υλικού (λίθων) από τα αχρησιμοποίητα πλέον μέρη για την κατασκευή οικιών ή των νέων περιβόλων. Δεν αποκλείονται βέβαια και άλλες εξηγήσεις, όπως για παράδειγμα, ότι στους λιθοσωρούς αυτούς εύρισκαν εύχρηστο υλικό όλοι οι μετέπειτα κάτοικοι της περιοχής συμπεριλαμβανομένων και αυτών του σημερινού χωριού, καθώς και ότι το υλικό θα μπορούσε να είχε ήδη μετακινηθεί κατά την διάρκεια των προηγούμενων ανασκαφών, μια και ο Χουρμουζιάδης είναι ο τρίτος μετά τον Στάη και τον Τσουντα που επενέβη ανασκαφικά στον οικισμό.

Αντίθετα με τους δύο πρώτους ζευγαρωτούς περιβόλους, στον χώρο ανάμεσα στον τρίτο και τέταρτο περίβολο απουσιάζουν εντελώς τα κτίσματα, γιατί μετά την φάση αυτή ο οικισμός δεν επεκτάθηκε περισσότερο, αλλά εγκαταλείφθηκε (εικ. 4-5).

Ο Τσουντας ανέφερε ακόμη την ύπαρξη πέμπτου, έκτου και ίσως εβδόμου περιβόλου (Τσουντας, 1908, σελ. 32,34) (εικ. 4). Παρατηρώντας τη θέση των τμημάτων στα σημεία 30-31, 37-38, 40-41 και 42 της εικόνας 4, διαπιστώνει κανείς, ότι κατά παράδοξο τρόπο όλα διατηρήθηκαν απέναντι από τις πύλες και σε απόσταση που ποικίλει από 8 μέχρι 20 μ. περίπου. Η επαναλαμβανόμενη θέση διατήρησής τους επιτρέπει την διατύπωση της άποψης, ότι αυτά δεν υπήρξαν ποτέ τμήματα ομόκεντρων περιβόλων που περιέτρεχαν το οικισμό, αλλά μόνο τειχίσματα περιορισμένης έκτασης, τοποθετημένα απέναντι από κάθε πύλη. Με τον τρόπο αυτό ελεγχόταν και εμποδιζόταν αποτελεσματικότερα η άμεση προσπέλαση στις πύλες, οι οποίες αποτελούσαν, όπως αναφέρθηκε, τα πλέον ευάλωτα σημεία της οχύρωσης.

Ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα της μη οχυρωματικής χρήσης των περιβόλων που διατύπωσε ο Χουρμουζιάδης, είναι η δια-

πίστωση, ότι τα κτίσματα που ακουμπούσαν στους περιβόλους εξασθενούσαν την αμυντική αποτελεσματικότητά τους. Μολονότι δεν γνωρίζουμε τον τρόπο άμυνας αλλά και επίθεσης στην αρχική αυτή περίοδο των οχυρωμένων οικισμών, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς και για τις δύο φάσεις οχύρωσης, ότι ο εξωτερικός περίβολος χρησιμοποιούταν για να ανακόψει την ορμή των επιτιθεμένων. Όσοι κατόρθωναν να αναρριχηθούν σ' αυτόν, δεν μπορούσαν να σταθούν με σιγουριά πάνω του, καθώς ήταν στενός, αλλά ούτε και να πηδήσουν από στάσιμη θέση στον επόμενο, που βρίσκεται συνήθως σε απόσταση τουλάχιστον 2 μ. Το πέρασμα στον επόμενο περίβολο γινόταν ακόμη δυσκολότερο καθώς απέναντί τους υπήρχαν οι αμυνόμενοι. Πηδώντας κάτω, στον χώρο ανάμεσα στους περιβόλους, παγιδεύονταν και έχαναν την επαφή με τους συντρόφους τους, ενώ παράλληλα δέχονταν τα κτυπήματα των αμυνομένων. Οι τελευταίοι λογικά θα πρέπει να βρίσκονταν πάνω ή πίσω από τον φαρδύ (1 στην αρχή και 3 στην επόμενη φάση) εσωτερικό περίβολο. Η παρουσία κτισμάτων δίπλα στον περίβολο δεν εμπόδιζε απαραίτητα την άμυνα, την οποία ίσως μάλιστα να ενίσχυε με την δημιουργία στέγης-εξέδρας, καθώς στο εσωτερικό πολλών απ' αυτά εντοπίστηκαν ισχυρές παραστάδες. Το άγνωστο στοιχείο, που θα βοηθούσε σημαντικά στην λύση του προβλήματος, είναι το σχήμα αλλά κυρίως η ανθεκτικότητα της στέγης των κτισμάτων δίπλα στους εσωτερικούς περιβόλους 1 και 3. Οι πληροφορίες αναφέρουν, ότι οι στέγες είχαν μεν επάλειψη πηλού όχι όμως και αν άντεχαν σε αρκετό βάρος. Με τον ίδιο όμως τρόπο, που ανέφερε ο Χουρμουζιάδης, ότι «... μπορούσε ό «είσβολέας» πατώντας πάνω στις στέγες τῶν λεηλατημένων, ὄχι καταστραμμένων, σπιτιῶν να ἐπιτεθεῖ καί νά καταλάβει τούς ἄλλους περιβόλους...» (Χουρμουζιάδης 1978, σελ. 82), θα μπορούσαν και οι αμυνόμενοι να σταθούν στις στέγες για να αποκρούσουν τους επιτιθέμενους.

Τα κτίσματα δεν εφάπτονταν όμως σε όλη την έκταση των εσωτερικών περιβόλων. Σε αντίθεση με τον πρώτο περίβολο, στην εσωτερική πλευρά του οποίου τοίχοι κάθετοι σ' αυτόν δημιουργούσαν μικρούς ή μεγάλους χώρους αποθήκευσης ή κατοίκησης, κατά την δεύτερη φάση οχύρωσης κτίσματα ακουμπούσαν μόνο σε τμήμα της εσωτερικής πλευράς του τρίτου περιβόλου, ο οποίος παρέμεινε στο μεγαλύτερο μέρος του ελεύθερος. Τα σημεία, όπου αυτός χρησίμευε και ως τοίχος σπιτιών, είναι στην ανατολική πλευρά, στην οικία N, στο τμήμα ανάμεσα στη βόρεια και βορειοδυτική πύλη και, το αξιοσημείωτο, δίπλα από κάθε πύλη (όπου τουλάχιστον η διατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων είναι ικανοποιητική) (εικ. 5). Ο χώρος, όπου βρέθηκε ο κεραμικός κλίβανος, είναι αμφίβολο εξ αιτίας της

χρήσης του, αν ήταν στεγασμένος. Ένα ακόμη σημείο άξιο προσοχής αποτελεί η παρουσία παραστάδων στον εσωτερικό χώρο των μεγάλων κτισμάτων που εφάπτονταν στον περίβολο. (Χουρμουζιάδης 1978, σελ. 151.155, πιν. 5,22.Θα.10Κ, πιν. 17,39.Θβ.15Κ και 2Ε, πιν. 32,40.Θγ.16Κ). Παρατηρείται δηλαδή το φαινόμενο, με εξαίρεση ίσως την οικία Ν, μεγάλα κτίσματα (με εσωτερικές παραστάδες) και μικρότερα μονόχωρα να ακουμπούν σ' εκείνα τα σημεία του περιβόλου, όπου η αποτελεσματικότητα του αμυντικού συστήματος ήταν μειωμένη. Ως τέτοια σημεία θεωρούνται οι πύλες και ακόμη τα σημεία, όπου οι περίβολοι βρίσκονταν αναγκαστικά πολύ κοντά. Τα τελευταία είναι μόνο δύο: Στους δύο πρώτους ζευγαρωτούς περιβόλους στο σημείο 19 στο σχέδιο του Τσουντα, όπου υπάρχουν τα κτίσματα 6-8, όπως τα αριθμεί ο Χουρμουζιάδης (εικ. 5), και στους περιβόλους 3-4 το τμήμα ανάμεσα στα σημεία 32 και 33, το οποίο σχολιάστηκε ιδιαίτερα (εικ. 4-5). Όλα τα κτίσματα δίπλα στις πύλες, η χρήση των οποίων δεν θα μας απασχολήσει σ' αυτή την εργασία, βρίσκονταν στη μέσα πλευρά των εσωτερικών περιβόλων με μία μόνη εξαίρεση. Πρόκειται για το κτίσμα δίπλα στην βορειοδυτική πύλη, το οποίο αναπτυσσόταν κατά την πρώτη φάση οχύρωσης στον χώρο ανάμεσα στον πρώτο και δεύτερο περίβολο. Ο Τσουντας ανέφερε, ότι το δάπεδο του κτίσματος αυτού βρισκόταν κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και ότι θα πρέπει να έμπαινε κανείς από πάνω (Τσουντας, 1908, σελ. 43). Ο ίδιος δεν μπορεί να ερμηνεύσει την χρήση του. Η παρουσία του δεν μπορεί να ερμηνευθεί με πειστικότητα, ίσως όμως αποτελούσε κάποιο είδος φυλακείου, την ύπαρξη των οποίων αναφέρουν οι Todorova και Vajson στους οχυρωμένους οικισμούς της Βουλγαρίας (Todorova-Vajson 1986, σελ. 79, εικ. 4).

Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, η παρουσία κτισμάτων στα αδύνατα σημεία της οχύρωσης να μην ήταν μεν τόσο προσφιλής, απαραίτητη όμως για την ενίσχυση της άμυνας. Καθώς τα σημεία αυτά δέχονταν το κύριο βάρος της επίθεσης, ανάλογη θα πρέπει να ήταν και η συγκέντρωση των αμυνομένων, οι οποίοι χρειάζονταν αρκετό χώρο για να σταθούν και να κινηθούν. Αυτό το πρόσφερε στο σύνολο ή σε τμήμα της η υποχρεωτικά ενισχυμένη στέγη, η οποία στηριζόταν σε εσωτερικές παραστάδες, όπου ο εσωτερικός χώρος των κτισμάτων ήταν μεγάλος. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να αξιοποιηθεί και η ανάπτυξη κτισμάτων σε όλη την εσωτερική πλευρά του πρώτου εσωτερικού περιβόλου, η θέση των οποίων ίσως να ήταν αναπόφευκτη εξ αιτίας του περιορισμένου χώρου, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλους οικισμούς (πρβλ. εικ. 1), αλλά και αναγκαία καθώς οι κάθετοι τοίχοι συγκρατούσαν τον περίβολο από μέσα, όπως οι αντηρίδες στήριζαν τον εξωτερικό.

Η οχυρωματική λειτουργία των περιβόλων και οι προτεινόμενες δύο φάσεις οχύρωσης δεν είναι βέβαιο, αν αντιστοιχούν στα τρία στρώματα κατοίκησης του Διμηνίου και στις δύο φάσεις εξέλιξης της γραπτής διμηνιακής κεραμικής (Χουρμουζιάδης 1979, εικ. 20). Πιστεύω όμως, ότι δίνουν μια λογική και απλή ερμηνεία στην παρουσία των πολλαπλών ομόκεντρων περιβόλων, η οποία προβληματίσε αρκετά τους μελετητές της θεσσαλικής προϊστορίας. Η οχύρωση του οικισμού του Διμηνίου με ζευγαρωτούς περιβόλους και πρόσθετες κατασκευές στις πύλες (παραστάδες, προτειχίσματα) ανταποκρίνεται απόλυτα στον τρόπο προστασίας των οικισμών κατά την χαλκολιθική περίοδο στη ΝΑ Ευρώπη. Το Διμήνι διαφοροποιείται από τους άλλους σύγχρονους του οχυρωμένους οικισμούς μόνον ως προς το χρησιμοποιούμενο δομικό υλικό, την πέτρα. Με εξαίρεση το Μάνδαλο και τη Νέα Νικομήδεια, για την οποία όμως δεν έχουμε ακριβείς πληροφορίες, όλοι οι άλλοι γνωστοί οικισμοί προστατεύονταν με τάφρους και πασσαλότοιχους ή χωμάτινα τείχη κατασκευασμένα από υλικά, τα οποία όταν καταστρέφονταν άφηναν ελάχιστα κατάλοιπα (εικ. 3). Στο Διμήνι αντίθετα οι δύο πρώτοι λιθόκτιστοι εσωτερικοί περίβολοι της πρώτης οχυρωματικής φάσης δεν ήταν δυνατό εξ αιτίας του υλικού να διαλυθούν από μόνοι τους, όταν έχασαν πλέον την οχυρωματική τους χρήση. Διατηρήθηκαν λοιπόν σε αρκετό ύψος, όπου υπήρχαν σπίτια, και σε ελάχιστο ύψος –άγνωστο πόσο–, όπου ήταν ελεύθεροι. Με βεβαιότητα διατηρήθηκε το κατώτερο τμήμα τους. Το αποτέλεσμα ήταν να παρουσιαστεί μετά την ανασκαφή η γνωστή κάτοψη με τους έξι ομόκεντρους περιβόλους (εικ. 4). Στην περίπτωση κατά την οποία το Διμήνι προστατευόταν από τάφρους ή πασσαλότοιχους, θα εμφάνιζε μετά την ανασκαφή την ίδια εικόνα που παρουσιάζει ο οικισμός στη θέση Suceveni στην Ρουμανία (Dragomir 1983, σελ. 28 κ.εξ, εικ. 4). Εκεί οι αμυντικοί περίβολοι της δεύτερης και τρίτης οικιστικής φάσης μετατοπίστηκαν προς τα έξω, ενώ ταυτόχρονα στο εσωτερικό του οικισμού οι τάφροι της πρώτης φάσης έκλεισαν και πάνω τους κτίστηκαν σπίτια, η παρουσία των οποίων βοήθησε στην στρωματογραφική διαφοροποίηση των δύο φάσεων οχύρωσης (εικ. 8). Στην περίπτωση που το δομικό υλικό ήταν πέτρες, και αυτός ο οικισμός με τέσσερεις ομόκεντρους περιβόλους θα παρουσίαζε το «φαινόμενο του Διμηνίου», όπως θα μπορούσε να το ονομάσει κανείς. Το ίδιο φαινόμενο – και μάλιστα πολυπλοκότερο – θα παρουσίαζε και ο σύγχρονός τους οικισμός στο Goljamo Delcevo στη Βουλγαρία (Todorova-Vajsov 1986, σελ. 73 κ.εξ), όπου οι πασσαλότοιχοι δύο διαφορετικών φάσεων οχύρωσης τέμνονται μεταξύ τους (εικ. 9).

Φάση τρίτη

Κατά τη φάση αυτή που τοποθετείται χρονικά στην πρώιμη εποχή του χαλκού, ο οικισμός αναπτύχθηκε, όπως ανέφεραν ο Χουρμουζιάδης και ο Τσουντας, στον χώρο που περιέκλειε ο εσωτερικός περίβολος (εικ. 10). Καθώς η οχυρωματική χρήση του επισκευασμένου εσωτερικού περιβόλου είναι απ' όλους αποδεκτή, δεν θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά σ' αυτή τη φάση κατοίκησης.

Οι διαφορές που υπάρχουν στις απόψεις για τον χρόνο κατασκευής και την χρήση των περιβόλων του Διμηνίου παρουσιάζονται συνοπτικά στους παρακάτω πίνακες:

Πίνακας 1. Χρόνος κατασκευής των περιβόλων

Τσουντας	Χουρμουζιάδης	Νέα πρόταση
<i>Φάση Α</i> (Λιθικός αιώνας) Άγνωστος αριθμός περιβόλων. Εντοπίστηκε τμήμα ενός.	<i>Φάση Α</i> (Νεότερη Νεολιθική) Κτίστηκε ένας μόνο περίβολος.	<i>Φάση Α</i> (Χαλκολιθική) Δημιουργήθηκαν οι δύο εσωτερικοί περίβολοι (1-2)
<i>Φάση Β</i> (Λιθικός αιώνας) Κτίστηκαν δύο περίβολοι (σύνολο 3).	<i>Φάση Β</i> (Νεότερη Νεολιθική) Σταδιακή κατασκευή και σύγχρονη χρήση όλων των περιβόλων.	
<i>Φάση Γ</i> (Λιθικός αιώνας) Γκρεμίστηκαν και επανακτίστηκαν οι εσωτερικοί περίβολοι. Σταδιακή κατασκευή των 3 εξωτ. περιβόλων. Σε λειτουργία και οι έξι.		<i>Φάση Β</i> (Χαλκολιθική) Δημιουργήθηκαν οι δύο εξωτερικοί περίβολοι (3-4) και τα τμήματα των «περιβόλων» 5-6.

Τσουντας	Χουρμουζιάδης	Νέα πρόταση
Φάση Δ (Χαλκός αιών)	Φάση Γ (ΠΕΧ)	Φάση Γ (ΠΕΧ)
Οι περίβολοι αχρηστεύθηκαν. Ανοίχθηκε τάφος.	Επιδιορθώθηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε ο πρώτος εσωτερικός περίβολος. Ανοίχθηκε τάφος.	Όπως φάση Γ. Χουρμουζιάδη

Πίνακας 2. Χρήση των περιβόλων

Τσουντας	Χουρμουζιάδης	Νέα πρόταση
Οι περίβολοι ήταν οχυρωματικοί, βρίσκονταν όλοι ταυτόχρονα σε λειτουργία και οι αμυνόμενοι μάχονταν πίσω από αυτούς.	Οι περίβολοι καθόριζαν τον χώρο δραστηριότητας των διαφόρων ομάδων. Δεν είχαν οχυρωματική λειτουργία, γιατί δεν το επέτρεπε το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής (νεολιθικής)	Οι περίβολοι είχαν αμυντική λειτουργία, διαταγμένοι σύμφωνα με ένα καθορισμένο σύστημα οχύρωσης (των ζευγαρωτών περιβόλων) κοινό σ' όλη τη ΝΑ Ευρώπη κατά την χαλκολιθική περίοδο. Σύμφωνα μ' αυτό οι τέσσερις εσωτερικοί περίβολοι λειτουργούσαν ανά δύο (1-2 και 3-4) σε δύο διαφορετικές φάσεις οχύρωσης.

Στην πρώτη φάση οι δύο εσωτερικοί περίβολοι (1-2) περιέκλειαν ένα μικρό πυκνοδομημένο οικισμό. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του επιτυγχανόταν με τέσσερις ακτινωτά διαταγμένες και ιδιαίτερα προστατευόμενες πύλες σύμφωνα με το γενικότερο πρότυπο της εποχής.

Στη δεύτερη φάση ο τρίτος και τέταρτος περίβολοι, διαταγμένοι με τον ίδιο τρόπο, απετέλεσαν το δεύτερο ζευγάρι οχύρωσης που

προστάτευε τον διευρυμένο πλέον οικισμό. Οι παλαιότεροι (1-2) έχασαν τη χρηστικότητα τους. Τα τμήματα των θεωρουμένων ως πέμπτου και έκτου περιβόλων ερμηνεύονται ως προτειχίσματα που τοποθετήθηκαν σκόπιμα εμπρός από τις πύλες για να ενισχύσουν την προστασία τους. Η διάταξη των τελευταίων παρέμεινε και στη φάση αυτή ουσιαστικά αμετάβλητη, ακολουθώντας επίσης τον κανόνα της εποχής.

Σε μια τρίτη φάση (πρώιμη εποχή του χαλκού), όπως αναφέρει και ο Χουρμουζιάδης, επαναχρησιμοποιήθηκε ο πρώτος εσωτερικός περίβολος για την προστασία του οικισμού. Παράλληλα διαμορφώθηκε διαφορετικά ο περικλειόμενος χώρος.

Οχυρώσεων συνέχεια

Η παρουσία οχυρώσεων που ήταν συνήθης, αν όχι υποχρεωτική, στους οικισμούς της χαλκολιθικής περιόδου, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα και αντικατοπτρίζει τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που άρχισαν να μορφοποιούνται κατά την περίοδο αυτή και ολοκληρωμένες θα χαρακτηρίσουν την εποχή του χαλκού.

Η οχύρωση με ζευγαρωτούς περιβόλους συνεχίστηκε να εφαρμόζεται και στην επόμενη φάση Ραχμάνι και βέβαια στην πρώιμη εποχή του χαλκού. Η διαφορά που υπάρχει από την οχύρωση της προηγούμενης περιόδου, εντοπίζεται στην έκταση που περιέκλειε η οχύρωση και η οποία ήταν μικρότερη από αυτήν της φάσης Διμήνι.

Στην Οτζάκι Μαγούλα μάλιστα η διαφορά αυτή διαπιστώθηκε στον ίδιο οικισμό. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να προχωρήσει ακόμη περισσότερο και, συνδυάζοντας το μέγαρο, που εντοπίστηκε στην ίδια φάση στον οικισμό Ραχμάνι, με την περιορισμένη έκταση, που προστάτευε η οχύρωση στην Οτζάκι Μαγούλα, να παρατηρήσει, ότι πιθανότατα έχουμε την εμφάνιση οχυρωμένης ακρόπολης με μέγαρο και ίσως αυλή ήδη από τη φάση Ραχμάνι. Η πιθανότητα αυτή δεν θα πρέπει να ξενίζει, γιατί οι φάσεις Ραχμάνι II-III τοποθετούνται χρονικά στην πρώιμη εποχή του χαλκού, όπου η παρουσία ακρόπολης είναι δεδομένη (Hauptmann 1986, σελ. 23 κ.εξ.).

Συνδυασμός μεγάρου και οχύρωσης εντοπίστηκε στο Σέσκλο κατά την δεύτερη φάση του «λιθικού αιώνας», που είναι ουσιαστικά η πρώιμη εποχή του χαλκού (Τσουντας 1908, σελ. 69 κ.εξ.).

Στην ίδια εποχή στο Διμήνι εκτός από την επισκευή του πρώτου εσωτερικού περιβόλου ανοίχθηκε τάφος σε μήκος περίπου 50 μ. στις ευκολόβατες βόρεια και δυτική πλευρές του οικισμού, και ισχυ-

ροποιήθηκαν πιθανότατα με κάποιο είδος πύργων η βορειοανατολική και η νοτιοδυτική πύλη (εικ. 10).

Οχυρωμένος τουλάχιστον με διπλή τάφρο θα πρέπει να ήταν την ίδια εποχή ο οικισμός στα Σέρβια, δεν γνωρίζουμε όμως κάτι σχετικό με την διάταξη των κτισμάτων στο εσωτερικό του (εικ. 11 α-β).

Περίβολος, που ήταν παράλληλα και εξωτερικός τοίχος σπιτιών, προστάτευε σε μια προχωρημένη φάση της πρώιμης εποχής του χαλκού τον οικισμό στη νησίδα του Καστανά (Ασλάνης 1985, σελ. 53, ο ίδιος 1987).

Πρόσφατη ανασκαφή στη Σκάλα Σωτήρος στη Θάσο αποκάλυψε στον πρωτοελλαδικό οικισμό τμήματα τειχών, ενώ κάτι παρόμοιο προδικάζει κατά τον ανασκαφέα και η μορφολογία του εδάφους στο Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, Δ. Μάτσας 1984, σελ. 73 εικ. 5-6).

Επίλογος

Είναι αξιοσημείωτο, ότι, ενώ δεν αμφισβητείται από τους ερευνητές η ύπαρξη οχυρώσεων σε οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού, δεν συμβαίνει το ίδιο και για τους οικισμούς της χαλκολιθικής περιόδου στην ίδια περιοχή, κυρίως γιατί αυτοί εντάσσονται στο πλαίσιο της νεότερης νεολιθικής. Σε πρόσφατες όμως εργασίες είχα την ευκαιρία να αναπτύξω τους λόγους, για τους οποίους οι τελευταίες φάσεις της νεότερης νεολιθικής (Οτζάκι, Διμήνι, Ντικιλί Τας II κ.λπ.) θα πρέπει να χαρακτηρισθούν χαλκολιθικές (Ασλάνης 1988, ο ίδιος 1989). Ο χαρακτηρισμός των νεολιθικών φάσεων ως χαλκολιθικών δεν είναι προνόμιο του γράφοντα. Ήδη ο Renfrew είχε χαρακτηρίσει την φάση III των Σιταγρών ως Chalcolithic, άσχετα αν αργότερα προτίμησε τον όρο «Late Neolithic», ενώ ο Sfériadès ενέταξε τη φάση II του Ντικιλί Τας στη «Néolithique récent ou Chalcolithique». Και οι δύο όμως δεν αιτιολόγησαν τη χρήση του όρου αυτού (Renfrew 1971, σελ. 278, Sfériadès 1983, σελ. 653). Ο Demoule σε πρόσφατη εργασία του χρησιμοποίησε τον όρο «Χαλκολιθική» με κριτήριο το πλαίσιο εξέλιξης της κεντρικής Ευρώπης, το οποίο όμως δεν ανταποκρίνεται σ' αυτό της νοτιοανατολικής (Demoule 1989, σελ. 692 κ.εξ.). Μια προσπάθεια προσδιορισμού της περιόδου αυτής στον βορειοελλαδικό χώρο με βάση κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια, έγινε πριν λίγους μήνες από τον γράφοντα στο V συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία (Ασλάνης 1989). Μολονότι τα δεδομένα αρκούν για να αναγνωριστεί η ύπαρξη της περιόδου, έγινε φανερή η ανάγκη συλλογής περισσοτέ-

ρων στοιχείων για να αποδοθεί ολοκληρωμένη η εικόνα της, στόχος που θα επιτευχθεί κυρίως με τον προσανατολισμό της έρευνας προς αυτή την κατεύθυνση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η εκτενής παρουσίαση στην εργασία αυτή των οχυρώσεων στους οικισμούς, οι οποίες στον μεν βορειοελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στη Μακεδονία διαπιστώνονται αποσπασματικά, στη ΝΑ Ευρώπη όμως αποτελούν ένα από τα κύρια γνωρίσματα της χαλκολιθικής περιόδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ασλάνης 1985

I. Aslanis, Kastanas, Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, PAS 4, 1985

Ασλάνης 1987

I. Aslanis, L'Habitat au Bronze Ancien en Macédoine Centrale. L'Exemple de Kastanas στα πρακτικά του συνεδρίου L'habitat égéen préhistorique, Αθήνα 23-25 Ιουνίου 1987, υπό έκδοση

Aslanis 1988

I. Aslanis, Der Beginn des Chalkolithikums in Nordgriechenland, Studia Prehistorica 12, υπό έκδοση

Ασλάνης 1989

I. Ασλάνης, Η χαλκολιθική περίοδος στον βορειοελλαδικό χώρο – Προβλήματα αναγνώρισης και διάρκειας, Πρακτικά V συνεδρίου για την αρχαία Μακεδονία, υπό έκδοση

Biesanz 1959

H. Biesanz, Die Ausgrabungen bei der Soufli-Magula, Arch. Anz. 1959, σελ. 56-74

Bintliff 1976

J. Bintliff, The Plain of Western Macedonia and the Neolithic Site of Nea Nikomideia, PPS 42, 1976, σελ. 241-262

Bottema 1974

S. Bottema, Late quaternary vegetation history of Northwestern Greece, Diss. 1974

Γραμμένος 1984

Δ. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία, δ. διατρ. 1984

Chernikh 1978

E.N. Chernikh, Gornoe Delo i Metallurgija v drebneiseh Bolgarii, 1978

Demoule 1989

J.P. Demoule, La transition du Néolithique au bronze ancien

- dans le nord de l'égée: Les donnees de Dikili Tash, στο *Archaeometry* 1989, σελ. 677-696 (ed. Y. Maniatis).
- Dragomir 1983
I.T. Dragomir, *Eneolithicul din Sud-Estul României*, 1983
- Elia 1982
Ricardo J. Elia, *A study of the neolithic architecture of Thessaly, Greece*, Diss. 1982.
- Grundmann 1937
K. Grundmann, *Magula Hatzimissiotiki*, AM 62, 1937, σελ. 56-69
- Hanschmann–Milojčić 1976
E. Hanschmann – Vl. Milojčić, *Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit, Teil I (Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien III)*, 1976
- Hauptmann 1981
H. Hauptmann, *Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum (Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien)*, 1981
- Hauptmann 1986
H. Hauptmann, *Probleme des Chalkolithikums in Griechenland*, στο *A beri balogh adam museum evkonyve XIII, Szekszard (Ουγγαρία)* 1986, σελ. 19-30
- Hauptmann–Milojčić 1969
H. Hauptmann – Vl. Milojčić, *Die Funde der frühen Dimini – Zeit aus der Arapi–Magula Thessalien*, 1969
- Hellström 1987
P. Hellström, *Paradeisos, a late neolithic settlement in aegean Thrace*, 1987
- Heurtley 1939
W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939
- Höckmann 1976
Olaf Höckmann, *Wehranlagen der jüngeren Steinzeit, στο Ausgrabungen in Deutschland, Monographien der RGZM (1975) Teil III 2*
- Κουκούλη–Χρυσανθάκη 1988
X. Κουκούλη–Χρυσανθάκη, *Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου, από Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1* 1987, (1988), σελ. 389-406
- Lolling 1884
G.H. Lolling, *Mitteilungen aus Thessalien*, AM 1884, σελ. 99 κ.εξ.

Μαγνησία 1982

Γ. Χουρμουζιάδης κ.α., Μαγνησία, το χρονικό ενός πολιτισμού, 1982

Μάνδαλο 1989 α

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Αικ. και Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ. Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο Δυτικής Μακεδονίας (1985-86), Εγνατία 1 (Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ) 1989, σελ. 15-28, πιν. 361-370

Μάνδαλο 1989 β

Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Αικ. και Πιλάλη-Παπαστερίου Αγγ. Ο προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο: Νέα στοιχεία στην προϊστορία της Μακεδονίας, πρακτικά V διεθνούς συνεδρίου για την αρχαία Μακεδονία, υπό έκδοση

Μάτσας 1986

Δ. Μάτσας, Μικρό Βουνί Σαμοθράκης: Μια προϊστορική κοινότητα σ' ένα νησιώτικο σύστημα του ΒΑ Αιγαίου, Ανθρωπολογικά 6, 1986, σελ. 73-94

Milojčić 1983

VI. Milojčić, Otzaki Magula III, Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Stratigraphie und Baubefunde, 1983

Palasis 1972/73

A. Palasis, Über die eustatischen Schankungen des Mittelmeerspiegels während des Pleistozäns im Raum des Thermaikos Golfes, Quartär 23/24, 1972/73, σελ. 125-147

Psychoyos 1988

O. Psychoyos, Deplacements de la ligne de rivage et sites archéologiques dans les régions côtières de la mer égée, au néolithique et a l' âge du bronze, 1988

Renfrew 1970

C. Renfrew, The place of the Vinča Culture in european prehistory, Zbornik Mus. Beograd VI, 1970, σελ. 45-57

Renfrew 1971

C. Renfrew, Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of south-east Europe, Antiquity XLV, 1971, σελ. 275-282

Rodden 1964

R.J. Rodden, Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia: An Interim Report, Balkan Studies V, 1964, σελ. 109-124

Rodden 1965

Robert J. Rodden, An early neolithic village in Greece, Scientific American April 1965, σελ. 82-92

Séfériadès 1983

M. Séfériadès, Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macedoine Orientale, BCH CVII, 1983, σελ. 635-677

Sitagroi 1986

C. Renfrew κ.α., Excavations at Sitagroi, Vol. 1, Monumenta Archaeologica 13, 1986

Todorova 1978

H. Todorova, The Eneolithic in Bulgaria, BAR 49, 1978

Todorova 1986

H. Todorova, Kamenno-mednata epoxa v Bulgarija, 1986

Todorova-Vajsov 1986

H. Todorova-I. Vajsov, Nai-rannite ykripitelni sistemi v Bulgarija, Boenno istoritseski sbornik 3, Mai-Juni, 1986, σελ. 72-86

Τσούντας 1908

Χρ. Τσούντας, Αί προϊστορικά ἀκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καὶ Σέσκλου, 1908

Χουρμουζιάδης 1979

Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Το νεολιθικό Διμήνι, 1979

SUMMARY

FORTIFICATIONS IN CHALKOLITHIC SETTLEMENTS IN NORTHERN GREECE AND THE CASE OF DIMINI

This paper investigates the presence of fortifications in Chalkolithic settlements in Northern Greece. Excavation has shown that defensive structures, as defined by Olaf Höckmann in an analogous study of those in Europe, existed in Northern Greece even in Early Neolithic times. It is however difficult to accept that these are fortifications, not only because the economic and social organisation of that period does not justify their existence, but because the narrow, isolated ditches or palisades, which are characterised as defenses, could not adequately protect the settlements from attack by man. Though not precluding such a usage, it seems more likely that these delimited the settlement or protected it from animal intruders. Protection of a settlement against human assault must be effective. However, given the restricted constructional abilities of the time, this could only be achieved through a special arrangement of ditches or enclosures, the construction of which was technically feasible. For this reason, in this paper the presence of multiple and not isolated structures of this kind, and belonging to the same phase of settlement, is proposed as a new criterion for the recognition of fortifications.

On the basis of this criterion, the earliest fortified settlement in Northern Greece is Otzaki Magoula in Thessaly, dated in the third homonymous phase of the Late Neolithic (fig. 3). The double walls at Nea Nikomedia, assigned to the Early Neolithic by its excavator, must date to the Late Neolithic, and indeed to its final phase, since it was then that the settlement was in need of protection from «the landward side of the knoll». Other fortified sites are Argissa Magoula and Dimini, dated to the final phase (Dimini) of the Late Neolithic.

In contrast to the fortifications at Otzaki Magoula and Argissa Magoula which thanks to the stratigraphy can be clearly assigned to specific phases, it is not possible to include the enclosures at Dimini in the occupation phases since the manner of their excavation, at the beginning of the century, and the building material used are not amenable to this. Indeed, because Tsountas and Chourmouziadis have expressed different views on the use of these enclosures, these are considered at length here and, alongside, a third hypothesis as to their organisation and function is posited.

Tsountas recognised six stone-built enclosures at Dimini, while accepting the possibility of the existence of a seventh. He favours the opinion that these served as fortifications and distinguished three phases of construction (fig. 4):

The number of enclosures in the first phase is unknown, since only sections of one of them have been revealed.

The three inner enclosures date to the second phase.

In the third phase the old ones were renovated while, concurrently, the remaining three were gradually built.

All phases date to the Neolithic period. During the Early Bronze Age earlier structures were re-used and repaired.

Through the theoretical and methodological prism of New Archaeology and aided by new excavation data, Chourmouziadis proposes a different interpretation of the use of the enclosures, which were not for fortification but defined the area within which manufacturing activities took place. They were constructed in stages, according to the demographic and productive needs of the settlement. He too distinguishes three phases (fig. 5):

Only one enclosure, of which only traces have been revealed, belonged to the first phase.

All the enclosures belong to the second phase.

In the third phase, dated to the Bronze Age, no new enclosures were constructed, but the first internal one was re-used and the megaron founded within.

Both Tsountas and Chourmouziadis agree that all the enclosures were built in the Neolithic period and that once constructed all remained in use. Chourmouziadis maintains that the enclosures could not have functioned as fortifications since the social and economic context of the Late Neolithic does not justify such a use.

However, on the basis of the limited evidence available, derived from sites in Northern Greece, all those settlements with multiple fortification structures date from the Chalcolithic period, which ex-

tends throughout South-East Europe, irrespective of the fact that it has been investigated more thoroughly in Bulgaria. Among the innovations in the economic, social, technological and cultural framework of the period is the protection of settlements by a particular fortification system. This system includes double structures placed at a distance of 2-4 metres, which, be they stone-built enclosures or earthworks, palisades or ditches, encircle the settlement or are developed at its weakest point (figs 1-2). Entrance to the settlement is via four narrow gateways, radially arranged, when the configuration of the ground permits, and protected by special structures (ditches, walls).

Thus the criterion of the presence of multiple defensive structures in the same settlement phase, which in this paper replaces Höckmann's criterion, may now be defined with greater precision: to characterise structures surrounding a settlement as fortifications, it is sufficient that they be double and not multiple.

According to this new criterion, the settlement of Nea Nikomedia must have been fortified, in much the same way as that at Hăbășești (fig. 2). During each settlement phase at Otzaki Magoula a ditch and wall were in use, while at Argissa Magoula the situation must have been comparable.

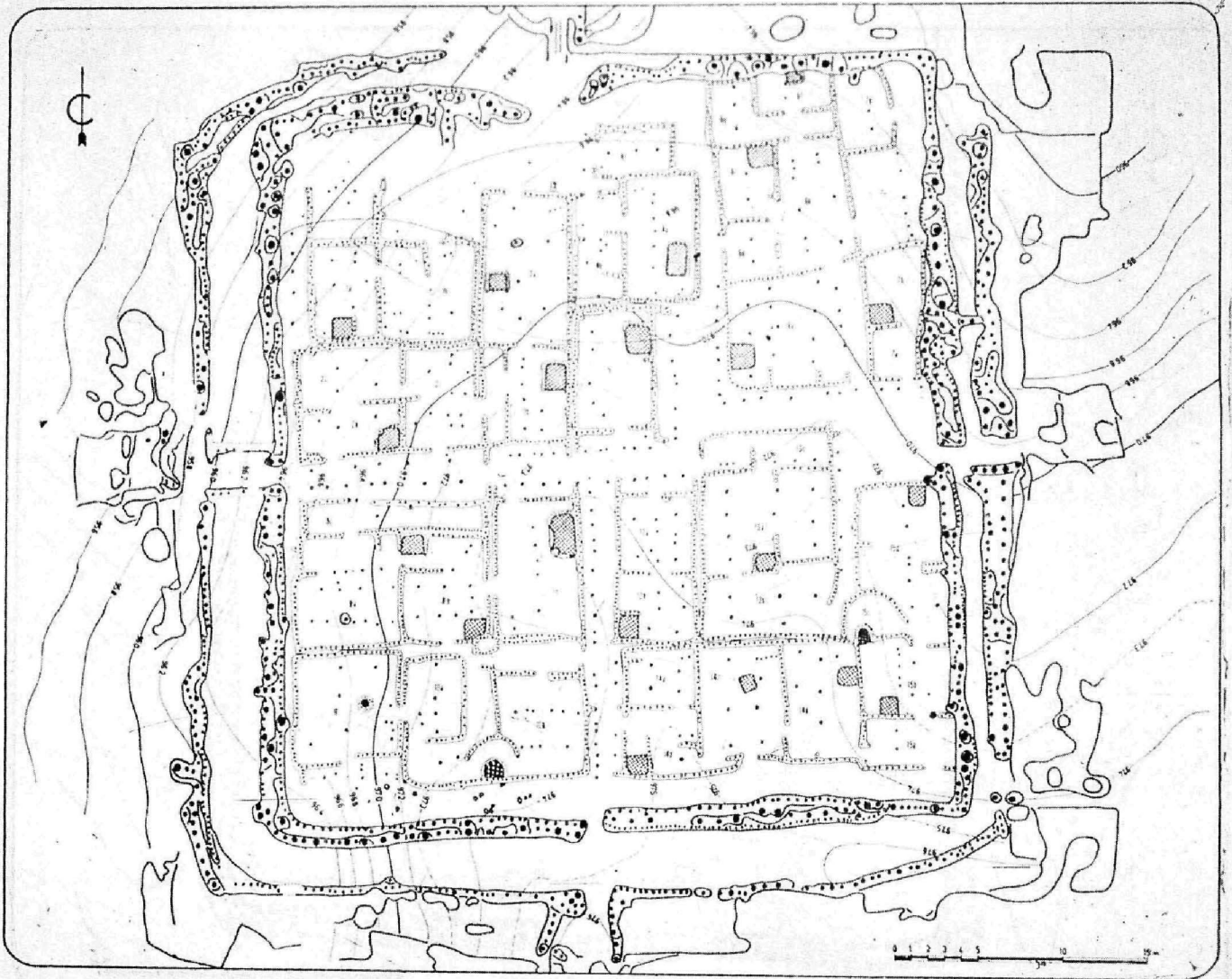
The existence of a definite fortification system permits the preferring of a third suggestion as to the use and function of the enclosures at Dimini, which differs from those of Tsountas and Chourmouziadis, primarily regarding the point during which these all remained in use after their construction had been completed. According to this new viewpoint, the Late Neolithic enclosures are defensive but organised in two phases of fortification:

During the first phase the two stone-built inner enclosures surrounding the still small settlement were constructed (fig. 6).

During the second phase the third and fourth, also stone-built, enclosures protected the now much larger settlement (fig. 7). At the same time, the two earlier inner enclosures of the first phase lost their defensive function and were used for other purposes. The entire perimeter of the outer fifth and sixth circuits has never been uncovered and these are not regarded as enclosures here. In all probability they were protective walls in front of the gates to the settlement. The latter correspond almost exactly to the established system in both number and manner of disposition. Certain essential deviations in the arrangement of enclosures and entrances do not disprove the regularity of fortification.

Dimini is not the only place where the possibility of creating new fortification in a developing settlement is observed. A similar phenomenon has been located at Suceveni in Rumania and Goljamo Delčevo in Bulgaria, where, moreover, the perishable structural materials (wood and earth) permit the stratigraphical differentiation of two phases of fortification (fig. 8-9). At Dimini, on the contrary, because they were stone-built, it was not possible to dismantle the two earlier inner enclosures in the new phase of fortification. The same holds also for the third and fourth enclosures, after the abandonment of the site. When later, in the course of excavations, all the enclosures were brought to light, they presented a picture of six concentric circuits, the interpretation of which much puzzled students of pre-history.

The system of fortification with double enclosures or ditches remained in use not only in the succeeding Rachmani phase (see Otzaki Magoula), but also in the Early Bronze Age, during which Dimini was re-occupied (fig. 10), while the settlement at Servia must have been fortified with wide ditches and possibly a palisade, perhaps in the manner illustrated diagrammatically in figs 11α-β.

Φιγ. 27

от селището. След изсъхването на утрамбованата мазилка и т.н.

1. Κάτοψη της τρίτης φάσης του οικισμού Poljanitsa, Βουλγαρία, με οχύρωση διπλων περιβόλων (κατά Η. Todorova).

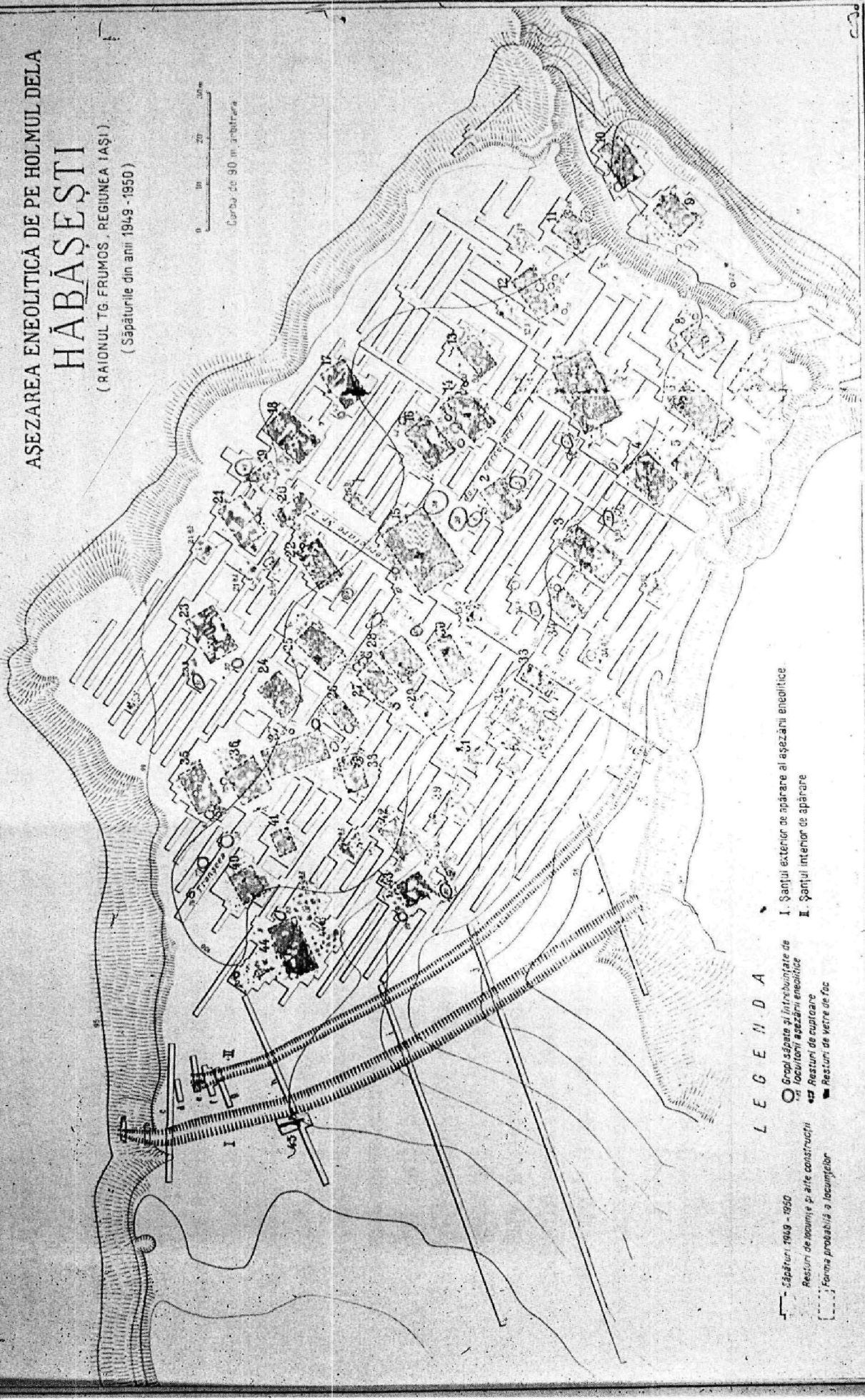
ASEZAREA ENEOLITICĂ DE PE HOLMUL DELA

HĂBĂȘEȘTI

(RAIONUL TG FRUMOS, REGIUNEA IAȘI)

(Săpăturile din anii 1949 - 1950)

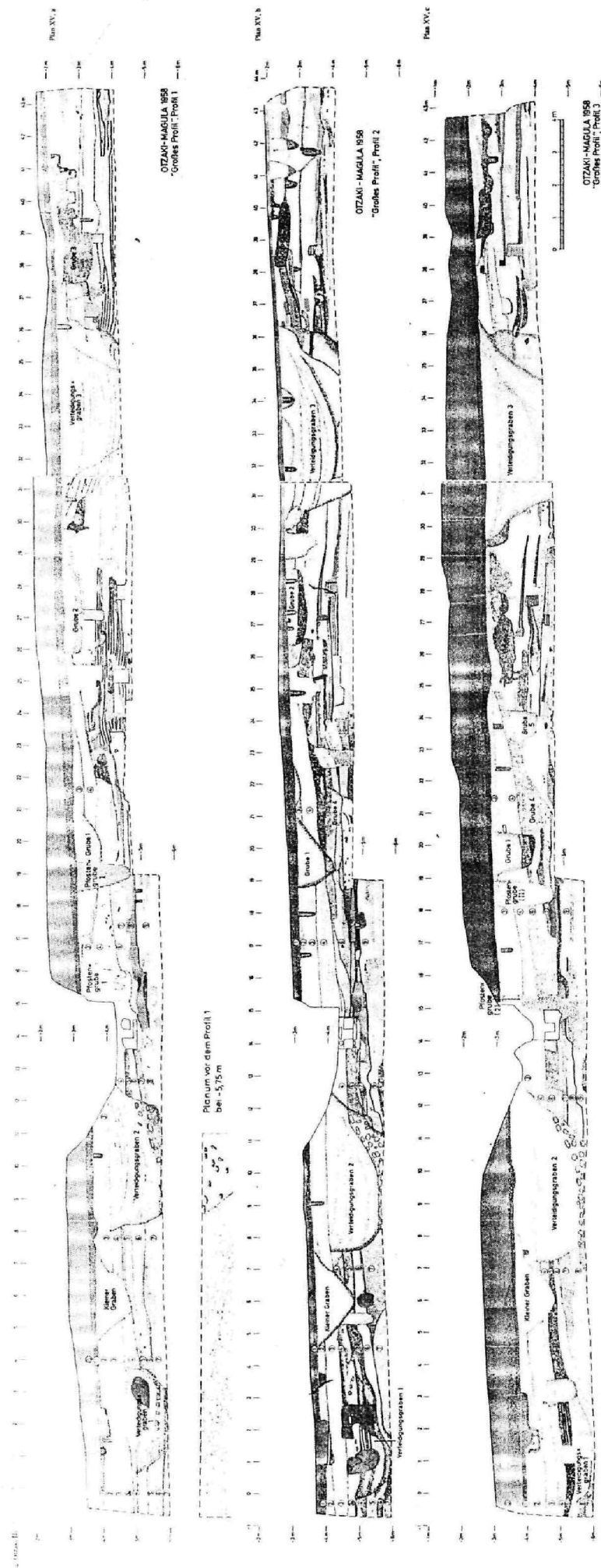
0 100 200 300m
Curbă de 90 m. abstracți

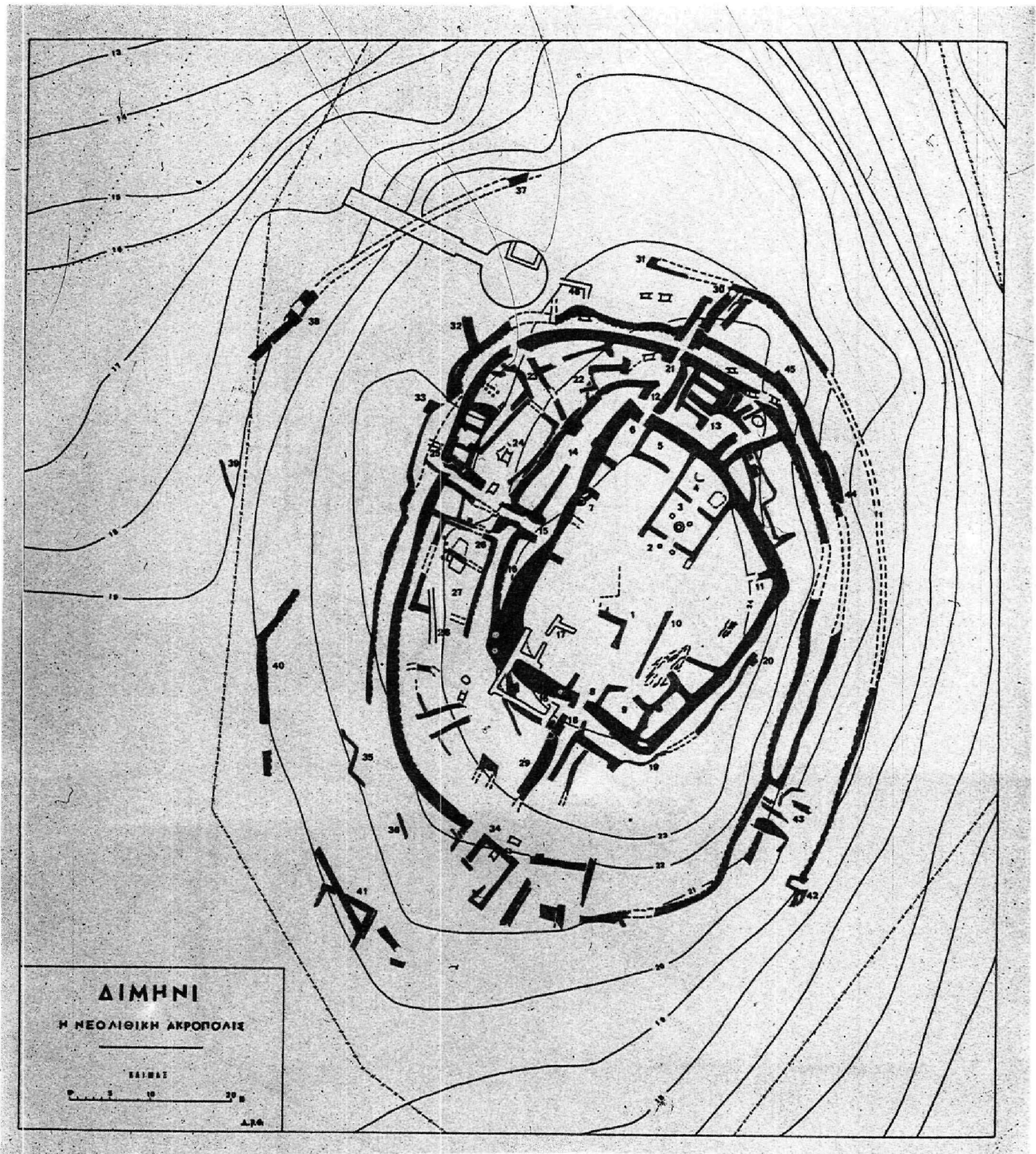
LEGENDA

- Săpături 1949 - 1950
- - - - - Resturi de zădărnici și alte construcții
- Grup săpături și intrucțiuni de locuitori eneolitici
- Resturi de cuptoare
- Resturi de vatră de țică
- I. Șanțuri externe de apărare al așezării eneolitice
- II. Șanțuri interne de apărare

2. Ο χαλκολιθικός (ενεολιθικός) οικισμός Ηάβășεști, Ρουμανία, με οχύρωση τάφρου και τειχούς (κατά Dumitrescu και συνεργάτες)

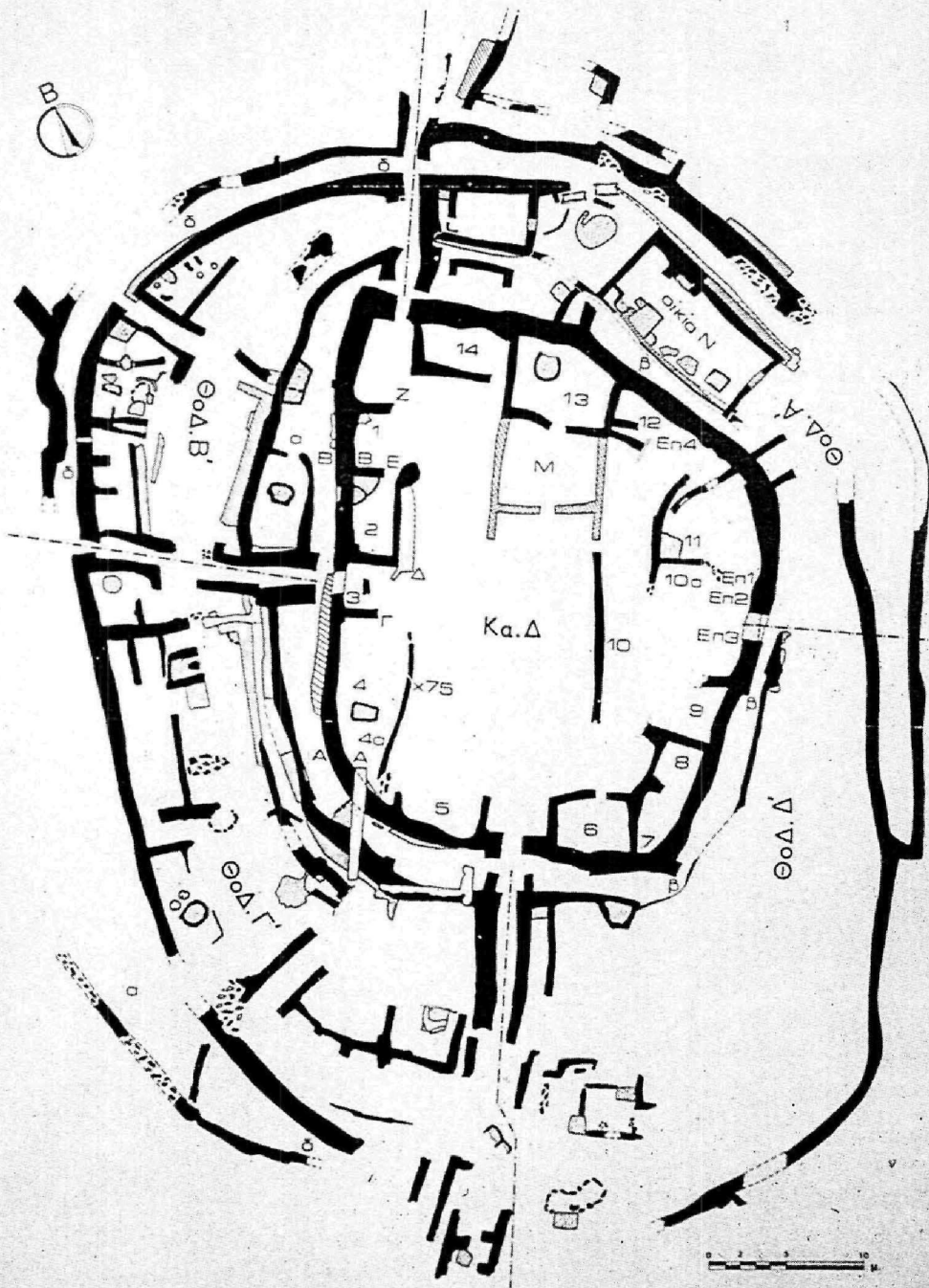
3. Η στρωματογραφία στην Οτζάκι Μαγούλα (Grosses Profil) (κατά Milojević)

4. Ο οικισμός του Δημινίου (κατά Χρ. Τσουντα) και το γενικό τοπογραφικό σχέδιό του (κατά Δ.Ρ. Θεοχάρη)

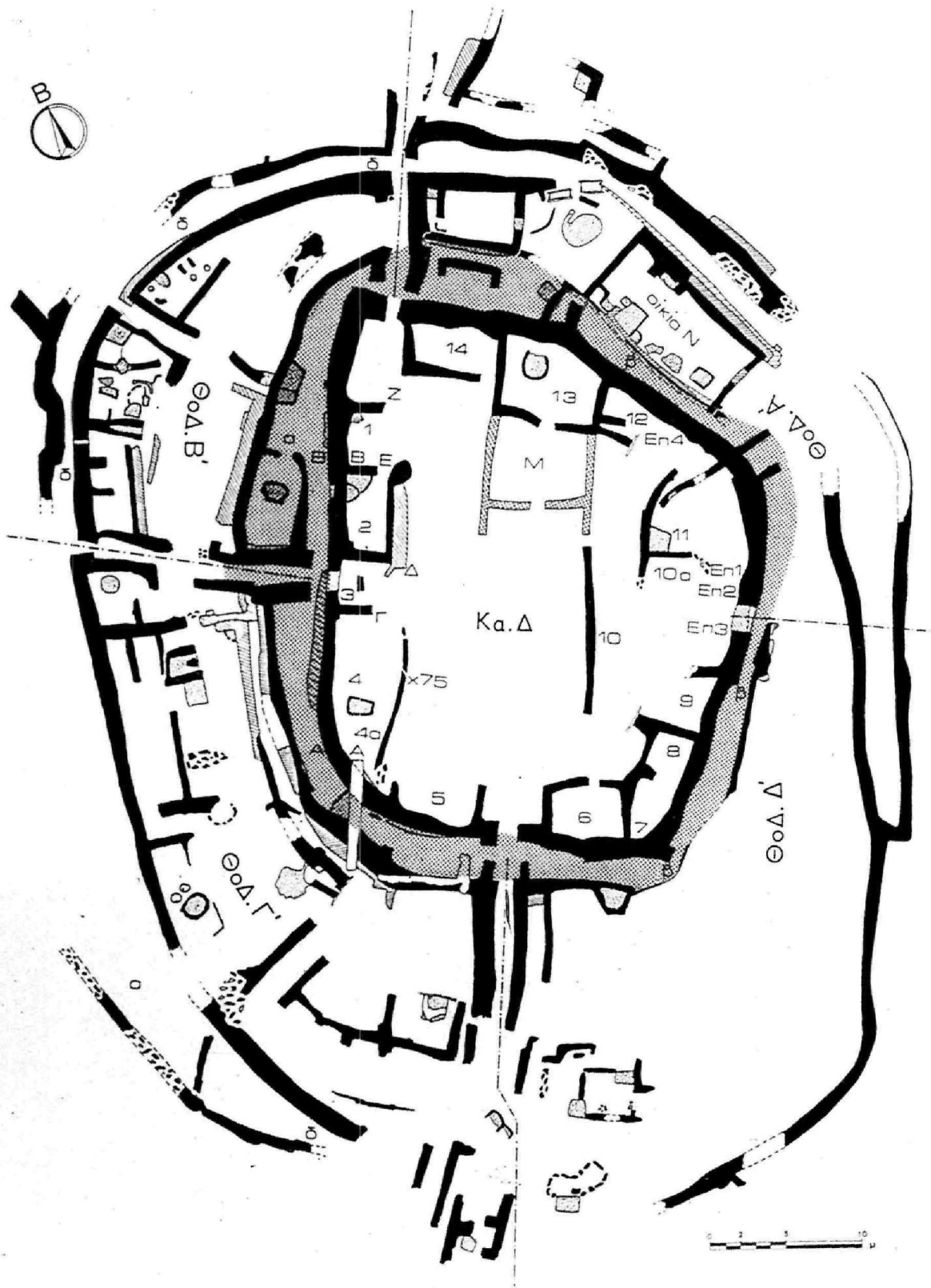
Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

- Κτίσματα που ανήκουν στην τελική φάση του Νεολιθικού Διμηνίου
- Τοίχοι κτισμάτων της τελικής φάσης που βρίσκονται χαμηλότερα
- Λείψανα της πρώτης φάσης των περιβόλων
- Κτίσματα της πρώιμης Χαλκοκρατίας
- Κτίσματα της Μυκηναϊκής περιόδου

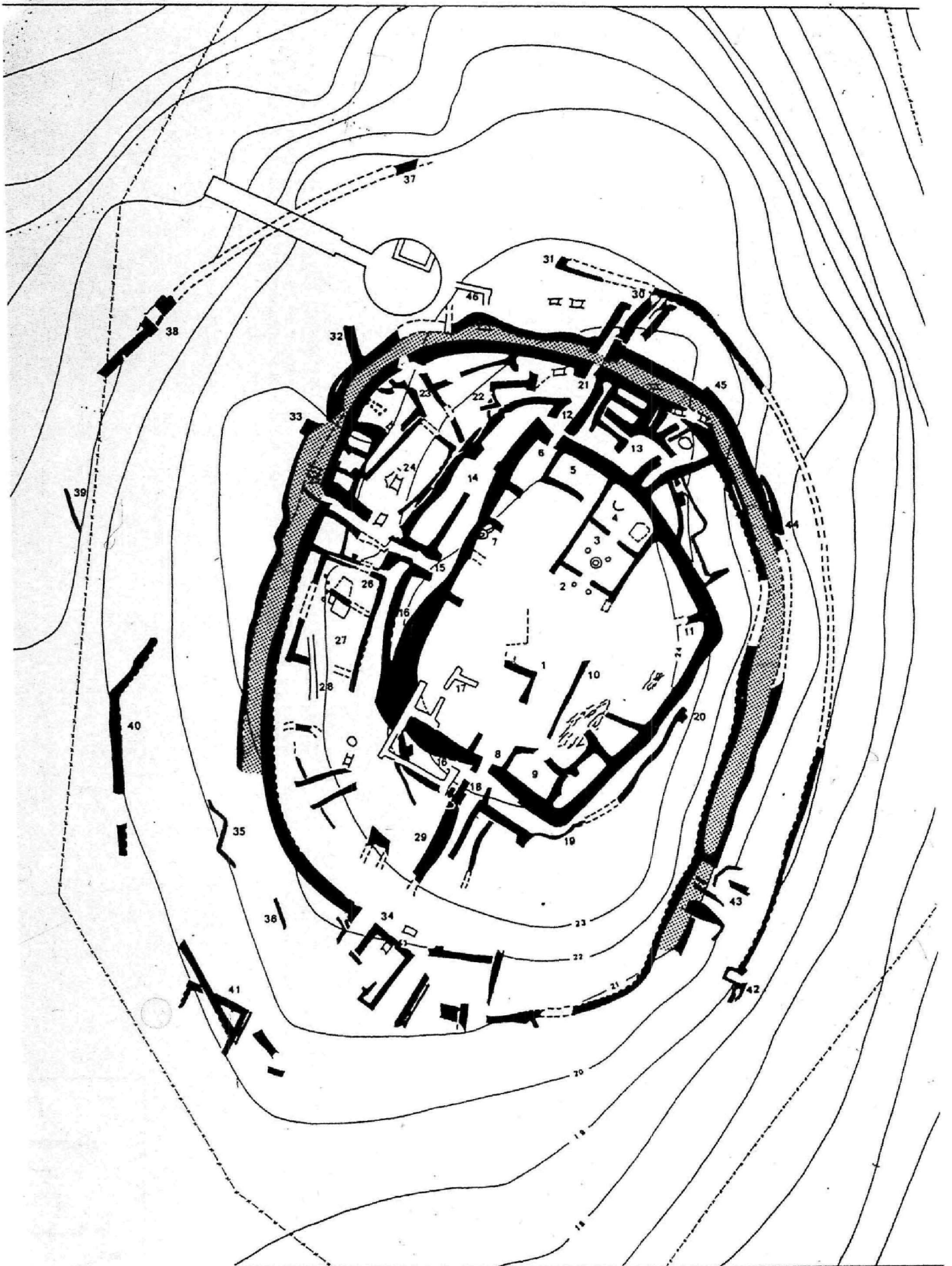

5. Ο οικισμός του Διμηνίου (κατά Γ. Χουρμουζιάδη)

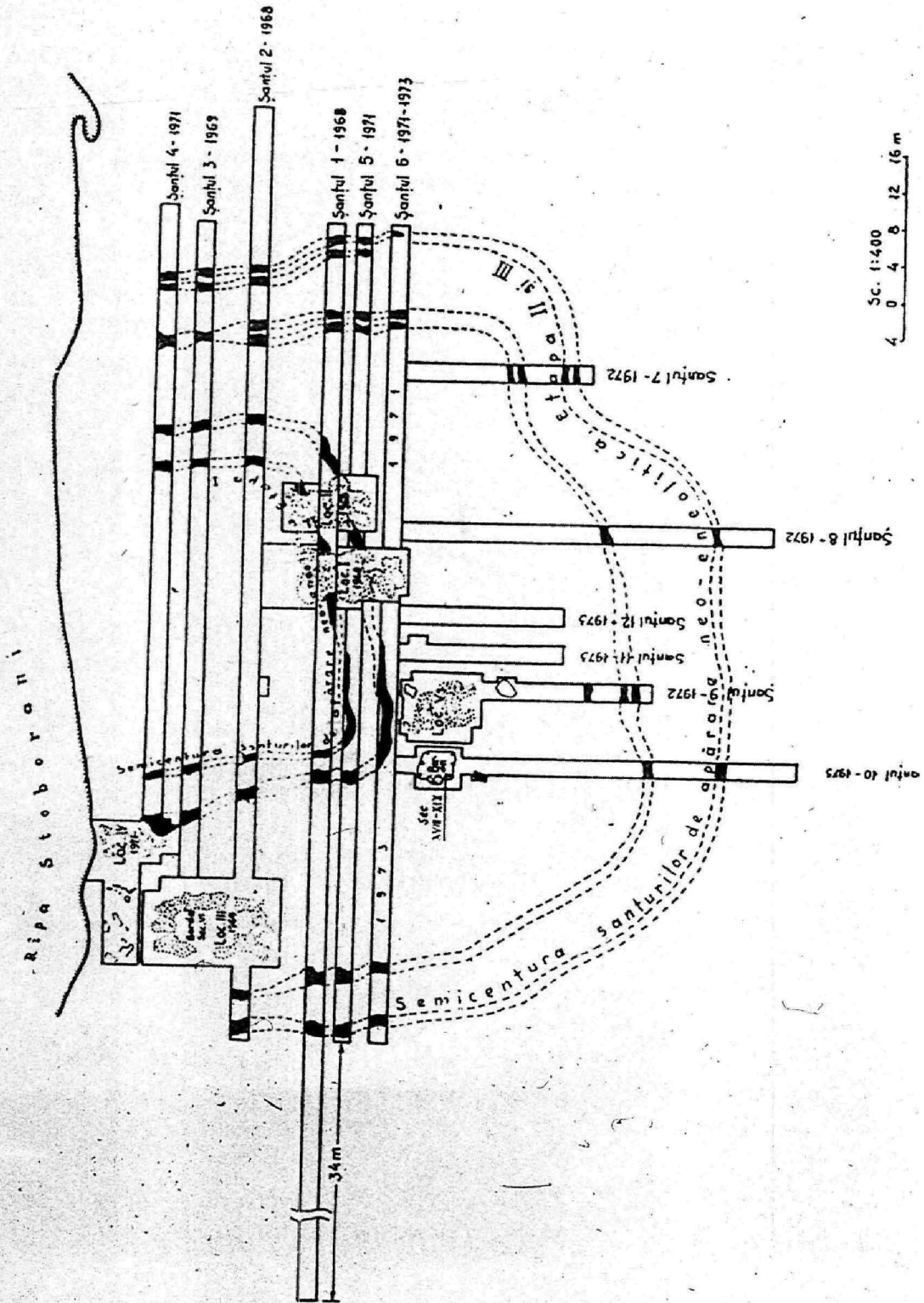

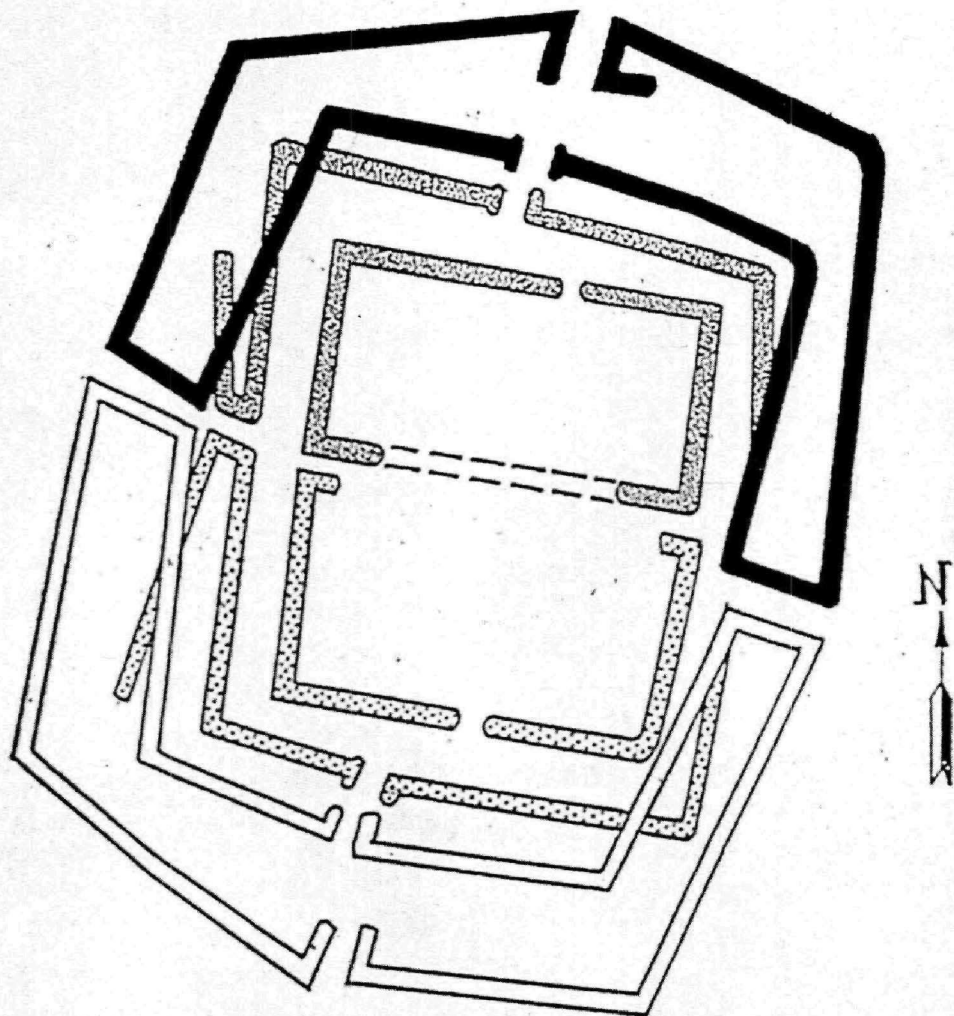
6. Διμήνη: Προτεινόμενη πρώτη φάση οχύρωσης του χαλκολιθικού οικισμού

7. Διμήνη: Προτεινόμενη δεύτερη φάση οχύρωσης του χαλκολιθικού οικισμού

8. Ο χαλκολιθικός (νεο-ενεολιθικός) οικισμός Suceveni, Ρουμανία, με δύο φάσεις οχύρωσης από ζευγαρωτές τάφρους

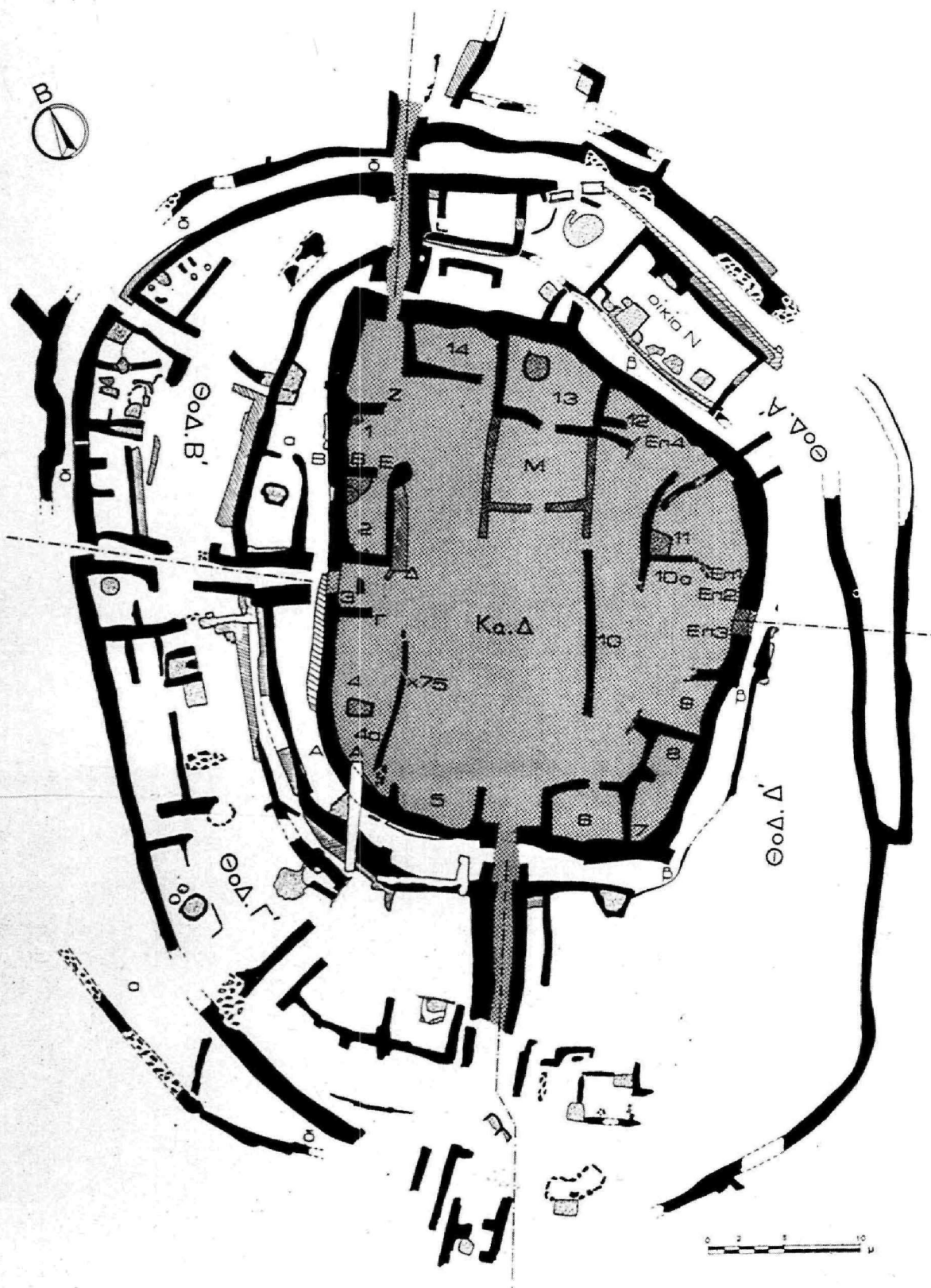

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

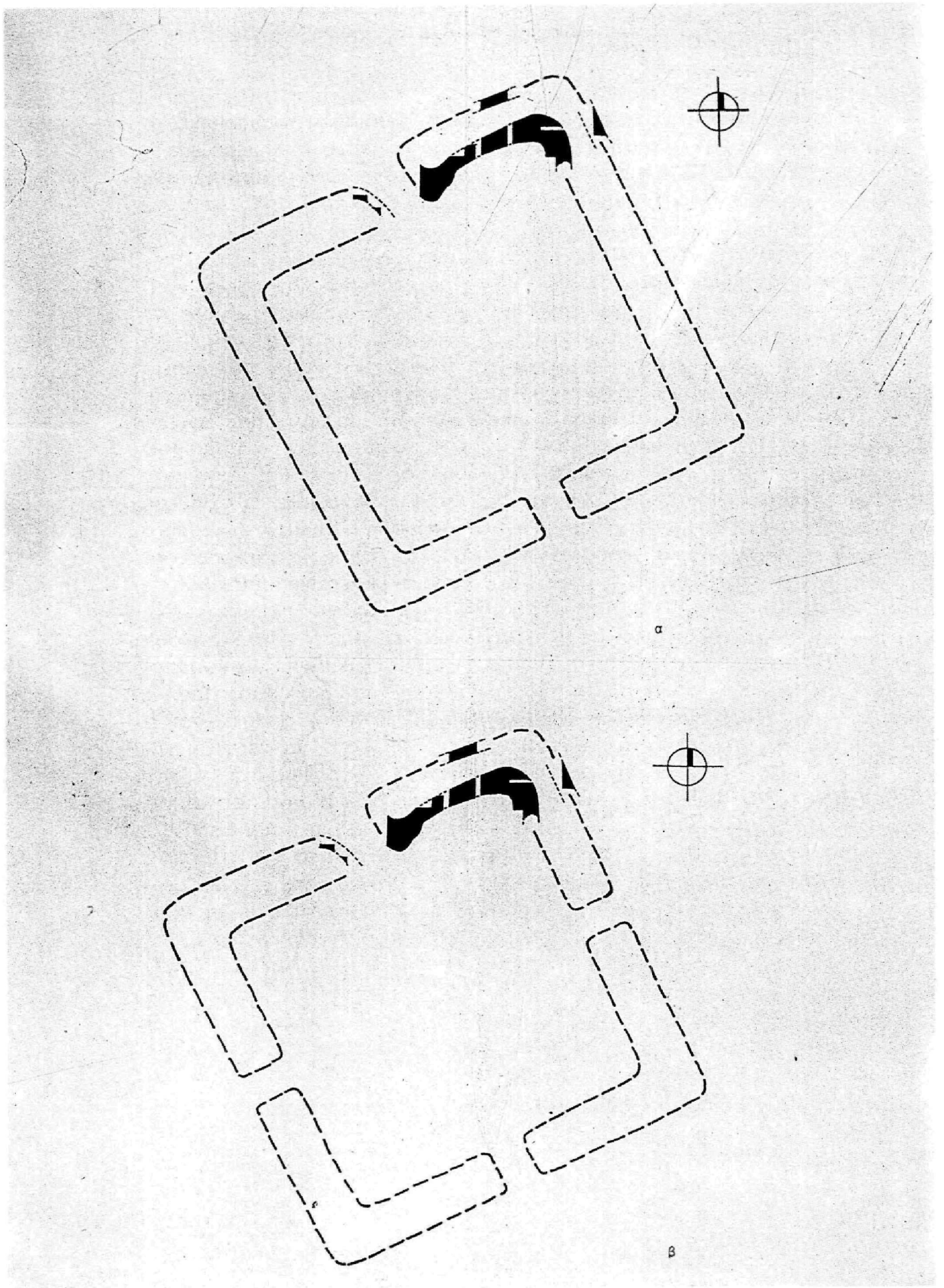
0 5m.

 	начален етап развит етап	а) проучено б) реконстр. а) проучено б) реконстр.

9. Οχύρωση της δεύτερης οικιστικής φάσης του Goljamo Delceno, Βουλγαρία (κατά Todorova και Vajsov)

10. Διμήνη: Η οχυρωμένη ακρόπολη της πρώιμης εποχής του χαλκού (τρίτη φάση οχύρωσης)

11. Υποθετική πορεία των οχυρωματικών τάφρων στον οικισμό Σέρβια κατά την πρόωμη εποχή του χαλκού: α. Με δύο εισόδους β. Με τέσσερις εισόδους